

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

UIT DE INHOUD:

- PROF. DR. A.TH. VAN DEURSEN: HET DUITSE RIJK
EN DE NEDERLANDEN (1548-1648)
- DRS. H.L. SCHUURSMA: DE HISTORISCHE
KOMPILATIEFILM
- P.A.COMMISSIE: LIJST VAN SPREKERS EN
ONDERWERPEN VOOR 1974-1975
- DIDACTISCH NIEUWS
- MEDEDELINGEN
- BOEKBESPREKINGEN
- ADVERTENTIES

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

15e JAARGANG – APRIL – 4 – 1974

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

DRS. H. ULRICH, *voorzitter*, Vronkenlaan 63, Leiderdorp, tel. 01710-93094
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, *1e vice-voorzitter*, Burg. Van Grotenhuisstraat 30, Oosterhout-Z., N.Br., tel. 01620-26665.
A.L. VERHOOG, *2e vice-voorzitter*, Drakenstein 8, Leiderdorp, tel. 01710-91003
C.L.A. DANIELS, *1e secretaris*, Apolloplantsoen 23, Zaandam, tel. 075-165602.
MEJ. DRS. R.E. NOORDIJK, *2e secretaresse*, Allard Piersonstraat 11 D, Rotterdam, tel. 010-763074
DRS. C.P.W.F. HERZBERG, *penningmeester*, Paulus Potterstraat 26, Lisse, tel. 02521-15648, postrekening 128701, t.n.v. penningmeester van de VGN, Vreeswijkstraat 329, Den Haag.
L.W. BOOGERT, *comm. Pedak*, Wielengahof 21, Delft, tel. 015-563034.
DRS. H.W. TIMMER, *P.A.-commissie*, Kogeldistel 64, Rotterdam, tel. 010-215347
A.P. DIJKSTRA, *Didaktiekcommissie*, H. Mesdagstraat 1, Meppel, tel. 05220-53559.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., mevr. N. Top-Andringa, Obrechtstraat 44, 's-Gravenhage, tel. 070-465973.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

Contributies vanaf 1 januari 1971.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 45,—

b. docenten mavo

f 30,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 25,—

Aspirantleden:

f 25,—

Echtparen:

f 50,—

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

DRS. G.J. SLOOTWEG, *voorzitter*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-5047.

DRS. P. VAN HEES, *secretaris*, tel. privé: 030-882365, correspondentie: p/a Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht.

C.M.H. BOSCH, Bloemendaal.

DRS. C.P.W.F. HERZBERG, Lisse.

DR. P. VAN DER MEULEN, Bilthoven.

DRS. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.

F. VISSER, Den Haag.

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 35,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen opgeven aan: **Administratie V.G.N., mevr. N. Top-Andringa, Obrechtstraat 44, 's-Gravenhage, tel. 070-465973.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

In Nederland gebeurt alles vijftig jaar later, zei Heinrich Heine, of was het een ander? In ons geval lijkt het er niets toe te doen, want als wij het hebben over de verhouding tussen de Nederlanden en het Duitse Rijk kan er toch geen verschil in tempo meer bestaan. Die twee moeten precies even lang aan elkaar hebben vastgezeten, en precies op hetzelfde moment van elkaar los geraakt zijn. En toch zijn Duitsers en Nederlanders het er tussen 1548 en 1648 zelden over eens geweest, welke wederkerige juridische of morele verplichtingen ze hadden, en of ze het slaken ook van de laatste banden zouden moeten betreuren of toejuichen. De partijen maken dikwijls de indruk in twee verschillende eeuwen te leven, en ondanks Heine loopt de Nederlandse klok het snelst. Veel eerder dan de Duitsers willen erkennen menen de Nederlanders los te zijn van het Rijk, en zij beschouwen als winst wat de Duitsers luid beklagen. Ook in de latere geschiedschrijving heeft zich een verschil in standpunt gehandhaafd. De Duitser Felix Rachfahl, die in 1900 "die Trennung der Niederlande vom deutschen Reiche" beschreef ¹⁾, laat wel enige spijt doorklinken dat dit stukje rijksground voor Duitsland verloren is gegaan. Eduard Schulte lijkt in zijn "Reichsgeschichte der Niederlande" ²⁾ zelfs de illusie te koesteren, dat gedane zaken nog altijd een keer konden nemen. Dat was dan ook in 1944. Nederlanders, die na de oorlog deze problemen behandelden – Van Arkel in 1946 ³⁾, Feenstra in 1952 ⁴⁾ – hebben vermoedelijk eerder de behoefte gehad opgelucht of triomferend te bewijzen dat de Duits-Nederlandse rijksverbondenheid al eeuwen lang niets meer betekende.

Rachfahl schreef tijdens het Tweede Rijk, Schulte onder het Derde. De vraag naar de omvang van het Eerste Rijk kon toen actuele politieke konsekventies hebben. Nu is dat niet meer het geval. Niemand zal nu nog aan het verdrag van Augsburg of aan de vrede van Munster rechtsgronden willen ontleenen. Toch blijft het meer dan alleen een studeerkamerprobleem, zich de vraag te stellen hoe in de zestiende en zeventiende eeuw de verhouding tussen de Nederlanden en het Duitse Rijk geweest is. Het in 1548 tot stand gekomen verdrag van Augsburg biedt zich daarbij als een natuurlijk uitgangspunt aan.

Wat hield dit verdrag in? De zeventien Nederlanden zouden samen de tiende of Bourgondische kreits vormen. Zij zouden niet aan rijksdagbesluiten onderworpen zijn, maar wel tegen een vaste jaarlijkse bijdrage de rijksbescherming genieten. Dat zijn zeer in het kort de bepalingen. Maar als we nu proberen de betekenis van dat verdrag te doorzien, worden we herinnerd aan de bekende anecdote over de koude oorlog, die men van drie zijden kan bekijken: de Russische, de Amerikaanse, en de goede. Het Bourgondische verdrag van 1548 echter heeft, ook zonder dat we er nog een goede kant aan ontdekken, voor de tijdgenoten tenminste vier zijden gehad.

Er waren Nederlanders, vooral in Holland, die in 1548 beweerden, dat hun gewesten nooit tot het Duitse Rijk behoord hadden ⁵⁾. Bij het verdelingsverdrag van Verdun in 843 waren ze immers bij het middenrijk van Lotharius ingedeeld, zodat ze een vrij koninkrijk vormden. Dat dit geschiedvervalsing was wisten staatslieden als Viglius heel goed. Maar in het eeuwenoude conflict of geschiedschrijving de waarheid moet dienen of de goede zaak, kozen ze voor het laatste. In de rijksband zagen ze geen enkel voordeel. Het verdrag van Augsburg, dat de Nederlanden onttrok aan de jurisdictie van het Reichskammergericht, zagen zij als de bevestiging van hun zelfstandigheid ⁶⁾, als een handhaving van de status quo.

Er waren echter ook Nederlanders, die wel degelijk op de Duitse naam prijs stelden, die

binnen dat Duitse Rijk hun oude keizerlijke privileges het veiligst achtten ⁷⁾, en die het verdrag juist wilden beschouwen als de bevestiging van de bestaande relatie. Zulke Nederlanders waren er ruim veertig jaar later nog altijd, toen vooral in Overijsel. In 1548 trof men ze ook aan in Gelderland en Utrecht. Deze drie provincies hadden hun betrekking met het Rijk altijd erkend, en maakten tot 1548 deel uit van de Westfaalse kreits. Laten wij die naam Westfaalse kreits vasthouden: we zullen er nog meer van horen.

De Duitsers namen een tussenstandpunt in. Met Overijsel c.s. waren ze van mening dat de Nederlanden bij het Rijk behoorden. Met Holland c.s. waren zij het eens dat het verdrag van Augsburg de Bourgondische kreits veel meer rechten dan plichten gaf, en hem eerder plaatste in de positie van een bevoorrechte bondgenoot dan in die van een met de andere kreitsen gelijkwaardig rijksdeel.

En dan was er nog Karel V. Bij hem komen wij, zo al niet het dichtst bij de betekenis, dan toch het dichtst bij de bedoeling van het verdrag. Nooit was Karel machtiger dan in 1548. Een traktaat dat de positie van zijn erflanden regelde, moest dan wel tamelijk exact zijn wil en wens uitdrukken.

Wat wilde Karel in 1548? Laten wij niet vergeten dat de Nederlanden als wordende eenheidsstaat meer aan de rand van Frankrijk dan van Duitsland zijn gegroeid. Het waren Franse hertogen, die vanuit hun Franse stamland deze machtsconcentratie in het deltagebied schiepen. Filips de Goede beschouwde zichzelf als een Franse prins ⁸⁾. Ook toen het zwaartepunt van zijn rijk naar het noorden opschoof wilde hij geen Duitse vorst zijn, maar Fransman blijven. Hij beweerde — natuurlijk volstrekt ten onrechte — dat zijn hertogdom Brabant geen rijksleen was, maar een vrij allodium ⁹⁾. Duitse rijksdelen waren voor hem een uitbreiding van zijn Franse stamland.

Bij Karel is dat vanzelfsprekend anders. Maar zijn Nederlandse bezittingen leven nog wel bij een door Frankrijk bepaalde traditie. De Nederlandse hoofdstad Brussel herbergt een Franse hofcultuur, geen Duitse. Komt een hoge Duitse edelman in die kring terecht — Willem van Oranje in 1544 — dan wordt hij heropgevoed, "ontduits", zoals Van Schelven het noemde ¹⁰⁾. De Bourgondische cultuur was Frans georiënteerd, en ook in de politiek was de Franse factor veel belangrijker dan de Duitse. Frankrijk was een macht, het Duitse Rijk buiten Habsburg was dat niet. Franse macht kon de Nederlanden bedreigen; aan zichzelf overgelaten, zouden ze steeds gevaar lopen slachtoffer te worden van Franse expansiedrang. De eeuw van Lodewijk XIV zou het later bewijzen. De Nederlanden hadden tegen Frankrijk bescherming nodig. Daarom adviseerde Maria van Hongarije in 1548 aan haar broer de gunstige situatie uit te buiten die na de naderlaag van de protestantse vorsten in Duitsland ontstaan was: nu moest men haastig een verdrag sluiten met het Rijk ¹¹⁾, om de veiligheid van de Nederlanden te garanderen.

Dat is zonder twijfel de werkelijke bedoeling van het verdrag. Hulp tegen Frankrijk voor de voordeligste prijs. Daarom behoefden de Nederlanden voor die bescherming nauwelijks een tegenprestatie te leveren, en werd de Bourgondische kreits niet aan rijksdagbesluiten onderworpen. Doch het gaat zeker te ver daaruit — met Rachfahl — te concluderen, dat Augsburg neerkomt op "die formelle Entlassung der Niederlande aus dem Reichsverbande" ¹²⁾. Onbegrijpelijk is de conclusie niet. Ze stemt tamelijk nauwkeurig overeen met de opinie van een man die het weten kon, kardinaal Granvelle namelijk, die in 1569 zijn visie op Augsburg aldus weergaf: "het is volkomen zeker, dat het verdrag van 1548 juist gemaakt is om alle aanspraak op hoogheid over of onderwerping van de Nederlanden terzijde te stellen" ¹³⁾. Maar Granvelle staat hier onder invloed van het Nederlandse denkklimaat. Daar voelde men zich al vrij van het Rijk, en men beschouwde Augsburg als de bevestiging. Zo had men er geen oog voor, dat het verdrag toch wel

Prijzen

De abonnementsprijs van de *Internationale Spectator* (inclusief jaarlijks register) bedraagt f 40,- per jaar (voor studenten f 25,-). In België: Bfr. 550 per jaar; leden KIIB en studenten Bfr. 450. Buiten de Benelux: f 50,- per jaar.

Abonnementen kunnen elk kwartaal ingaan, maar slechts aan het einde van de jaargang (kalenderjaar) worden beëindigd. Abonnementen in België lopen van 1 januari tot 31 december.

Een abonnement op de Ontwikkelingsserie of de Oost-Europa Serie kost f 12,50 per jaar.

Losse nummers f 3,75 plus verzendkosten.

De abonnementsprijs van de *Wereldwijzer* bedraagt m.i.v. 1 januari 1974: f 75,- per jaar, f 41,- per halfjaar of f 22,- per kwartaal (studenten resp. f 63,-, f 33,- en f 17,-). Proefabonnement voor één maand f 8,-.

De contributie voor het lidmaatschap van het NGIZ bedraagt ten minste f 12,50 per kalenderjaar; voor studenten f 5,-.

Het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken

is een onafhankelijke, niet-politieke instelling, gesticht in 1945, die ten doel heeft:

- de studie van internationale vraagstukken te bevorderen;
- de vorming van de openbare mening over internationale zaken te stimuleren;
- in het buitenland bekend te maken wat in Nederland op internationaal terrein wordt voorgestaan.

Het Genootschap onderhoudt een instituut waaraan een bibliotheek annex leeszaal is verbonden. De bibliotheek omvat ongeveer 8000 boeken en 150 tijdschriften en dagbladen op het gebied der internationale betrekkingen. Zij is gevestigd Alexanderstraat 2, Den Haag (telefoon 070-180386), en is geopend van maandag t/m vrijdag van 9.00-17.30 uur. De leeszaal is toegankelijk voor iedere belangstellende. Uitlening geschiedt alleen aan leden.

Het Genootschap organiseert voor zijn leden regelmatig lezingen over internationale vraagstukken door prominente personen uit binnen- en buitenland. Het belegt verder conferenties en symposia, al of niet samen met gelijkgerichte organisaties. Het verricht, in samenwerking met universitaire instituten en buitenlandse zusterinstellingen, onderzoek op het terrein der buitenlandse betrekkingen.

Behalve de periodieken *Internationale Spectator* en *Wereldwijzer* geeft het Genootschap van tijd tot tijd ook publikaties in boekvorm uit.

Tweemaal per jaar organiseert het Genootschap, in samenwerking met de Stichting der Nederlandse Universiteiten en Hogescholen voor Internationale Samenwerking (NUFFIC), een postacademiale Leergang Buitenlandse Betrekkingen. Brochures over deze leergang worden op aanvraag graag toegezonden.

Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken, Alexanderstraat 2, 's-Gravenhage, tel. (070) 180531.

Internationale Spectator

Tijdschrift voor internationale politiek

Wereldwijzer

Buitenlandse persstemmen

Twee uitgaven van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken

onmisbaar voor ieder die belang stelt in internationale politiek

Bestelbiljet

Invullen, uitknippen en in een open envelop opsturen aan:
Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken,
Antwoordnummer 1823, Den Haag.

- ☐ Ik wens een (studenten)abonnement op de *Internationale Spectator* m.i.v. 1 jan./1 april/1 juli/1 okt. 197 .
- ☐ Ik wens een abonnement op de *Ontwikkelingsserie/Oost-Europa Serie* van de *Internationale Spectator*.
- ☐ Ik wens een (studenten)abonnement op de *Wereldwijzer* voor een jaar/halfjaar/kwartaal m.i.v. 197 .
- ☐ Ik wens een proefabonnement op de *Wereldwijzer* gedurende één maand m.i.v. 197 .
- ☐ Ik wil graag een proefnummer van de *Internationale Spectator/Wereldwijzer* ontvangen.
- ☐ Ik wens als lid/student-lid toe te treden tot het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken per 1 jan. 197 .

Naam: _____

Straat: _____

Plaats: _____

Functie of studie: _____

(univ., fac., coll.nr.): _____

Internationale Spectator

Ontwikkelingen van de meest uiteenlopende aard en in de verste uithoeken van de aarde drukken in onze tijd een stempel op ons aller bestaan. Talrijke problemen van levensbelang kunnen alleen in internationaal verband worden opgelost: vrede en veiligheid, de ontwikkelingshulp, het geldstelsel, het milieuvraagstuk, het dreigend grondstoffentekort, om maar enkele te noemen. Kennis van, en inzicht in, het gebeuren buiten onze grenzen is tegenwoordig een noodzakelijke voorwaarde voor een verantwoorde standpuntbepaling van iedere staatsburger.

Voor ieder die de gecompliceerde problemen van onze snel veranderende wereld wil begrijpen, is de *Internationale Spectator* een informatieve en betrouwbare gids.

De *IS*

- concentreert zich op het meest wezenlijke van het actuele gebeuren;
- analyseert en interpreteert de betrekkingen tussen de staten, maar ook de interne ontwikkelingen in de voornaamste landen en de wisselwerking tussen de binnen- en buitenlandse politiek;
- besteedt aandacht aan de theorie der internationale betrekkingen en aan de historische achtergrond van actuele vraagstukken;
- wil een forum zijn voor een niet-partijdige maar kritische discussie over internationale vraagstukken en vooral over het buitenlands beleid van ons eigen land.

De *IS* publiceert verder regelmatig besprekingen van belangrijke boeken in binnen- en buitenland op het gebied der internationale betrekkingen en houdt zijn lezers door systematische aankondigingen op de hoogte van de nieuwste publikaties op dit terrein.

De *IS*

- verleent onderdak aan auteurs van allerlei schakering;
- stelt zich een wetenschappelijk verantwoord peil ten doel, maar tracht de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek te presenteren in een ook voor de niet-deskundige lezer begrijpelijke taal.

Een keur van specialisten op het gebied van de internationale politiek, het volkenrecht, de eigentijdse geschiedenis, en internationale economische en sociale vraagstukken publiceert in de *IS*. Behalve artikelen van Nederlandse en Belgische medewerkers worden ook regelmatig – vertaalde – bijdragen van prominente buitenlandse auteurs opgenomen, al of niet in samenwerking met buitenlandse zusterperiodieken.

De *IS* is een uitgave van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken, in samenwerking met het Koninklijk Instituut voor Internationale Betrekkingen te Brussel en met verschillende universitaire instituten. Hoofdredacteur is J. L. Heldring, redacteur voor België prof. E. Coppieters.

De *IS* verschijnt tweemaal per maand (niet in augustus) in een omvang van ten minste 32 bladzijden per nummer.

Een onderdeel van de *IS* vormen de *Ontwikkelings-serie*, geheel gewijd aan de problematiek van de ontwikkelingslanden, en de *Oost-Europa Serie*. Op deze series, ieder bestaande uit vier afleveringen, kan men zich ook afzonderlijk abonneren.

Wereldwijzer

Naast de *Internationale Spectator* geeft het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken het dagelijks persoverzicht *Wereldwijzer* uit.

De *Wereldwijzer* verschijnt vijfmaal per week en geeft een selectie van belangrijke artikelen en commentaren op politiek en economisch gebied uit de toonaangevende internationale pers (in het Nederlands). Hij bevat verder samenvattingen van belangrijke artikelen uit binnen- en buitenlandse wetenschappelijke periodieken op dit gebied.

In de *Wereldwijzer* verschijnen o.a. artikelen uit: The Times, The Financial Times, The Guardian, The Economist, The Observer, Le Figaro, Le Monde, Frankfurter Allgemeine, Die Welt, Die Zeit, International Herald Tribune, The Christian Science Monitor, Neue Zürcher Zeitung, alsmede samenvattingen uit: International Affairs, Foreign Affairs, World Politics, Politique Etrangère, Europa Archiv, Aussenpolitik, Asian Survey, Pacific Affairs, enz.

Een greep uit de jaargang 1973 van de Internationale Spectator

Ralf Dahrendorf, Europa's externe betrekkingen
P. J. Geelkerken en P. J. A. Idenburg, De Palestijnen
A. van Staden e.a., Rolopvattingen in de naoorlogse buitenlandse politiek van Nederland
Milovan Djilas, De Koude Oorlog – intern
M. P. van den Heuvel, Moskou – Olympische Stad
S. Rozemond, De PvdA en de NAVO
John Marcum, De VS, Portugal en Afrika
Bas de Gaay Fortman, De vredespolitiek van de radicalen
H. Brugmans, Frankrijk na De Gaulle
J. H. M. de Winter, De Sovjetunie en de Arabische wereld
W. Brand, Hulp aan Suriname en de Antillen
J. W. Schulte Nordholt, Realisme in Amerika's buitenlandse politiek
A. E. van Niekerk, De vicieuze cirkel van de Argentijnse politiek
W. L. Idema, Onderwijshervormingen in China
K. van het Reve, Vrije uitwisseling van ideeën en informatie
F. A. M. Alting von Geusau, De VS en het 'jaar van Europa'
M. C. Brands, Koude Oorlog en Amerikaans revisionisme
H. J. Roethof, H. van Riel en Th. van Tijn, Moraal en buitenlandse politiek
Joachim Glaubitz, Japan tussen de grote mogendheden
P. R. Odell, Machtsverschuivingen in de oliewereld
H. N. Boon, Waarom politici niet willen luisteren
Piet Dankert, Amerika's veiligheid is de onze niet
F. G. van Hasselt, Griekse en Turkse militaire interventie
C. de Groot, Strategie der Italiaanse communisten
Paul van 't Veer, Sukarno en de staatsgreep van 1965
R. Wetsteyn, Hervormingen in de sovjet economie
J. L. Heldring, De Europese kernmacht
C. Gasteyger, Amerikaans-Russisch bilateralisme
J. H. Leurdijk, Een ander buitenlands beleid?
K. Maartense, Zuid-Afrika's thuislanden
J. W. van der Meulen, MBFR
R. L. Haan, Wereldgeldstelsel op de helling
B. V. A. Röling, Hulp aan bevrijdingsbewegingen
Speciale nummers, De kerk in de Sovjetunie, De EEG en de Derde Wereld, Gastarbeiders

degelijk nieuwe mogelijkheden bood. Tot 1548 was er eigenlijk niets, na 1548 was er tenminste een uitgangspunt. "Der Zustand war derartig", aldus met recht Japikse ¹⁴), "dass keine politischen Beziehungen mit reellem Hintergrund zwischen dem deutschen Reich und den meisten niederländischen Provinzen mehr bestanden. Diese (Augsburger) Regelung eröffnete die Aussicht auf regelmässige Beziehungen sämtlicher Provinzen zum deutschen Reich".

De toekomst zou dat ook bevestigen. Mede dankzij Augsburg kon het vraagstuk van de Duits-Nederlandse verhouding in de volgende jaren groter actualiteit krijgen dan ooit te voren. Maar een vraagstuk bleef het, want de beide partijen stonden niet met elkaar op dezelfde voet.

Heel duidelijk bleek dat in 1555. Het Rijk kreeg toen zijn godsdienstvrede, wederom te Augsburg afgekondigd. Volstrekte vrijheid werd het niet, maar de onderdanen die niet het geloof van hun vorst wilden delen, ontvingen het recht van vrije aftocht. Twee keurvorsten, Saksen en Brandenburg, stelden nu voor dat het emigratierecht ook zou gelden voor de Bourgondische kreits, "damit man künfftig niemants martirisiere, verprenne etc." ¹⁵). Karel was daartoe niet genegen. Een nieuwe regeling voor de Nederlanden is overbodig, schreef hij zijn broer Ferdinand, "da wir doch alberait mit rat und zutuen unserer landsstende solche ordnung deshalben furgenommen, damit wir zu baiden tailen vergnuet und ganz wol zufriedien" ¹⁶). Het mag in het midden gelaten worden of de Nederlanders inderdaad ook blaakten van tevredenheid, maar Karel hield aan zijn overtuiging vast. En aangezien de Bourgondische kreits niet aan rijksdagbesluiten onderworpen was, zou sindsdien ook elke Duitse inmenging in de godsdienstige perikelen de rijksrechtelijke grondslag moeten ontberen ¹⁷).

Van Karel was geen andere keus te verwachten. Hij wilde zijn landen katholiek houden, en die het liefst zelfs omringen met een soort katholiek cordon sanitaire. Zo had Willem van Gulik zich in 1543 bij het verdrag van Venlo moeten verplichten tot de uitsluitende handhaving van het katholieke geloof ¹⁸). Karels opvolger Filips II was er zeker de man niet naar een andere koers te kiezen. Als de Nederlanders zich op hun rijksverbondenheid beriepen, veronderstelde Filips gewoonlijk dat het hun wel gaan zou om de in dat Rijk helaas zo zeer in zwang gekomen ketterij ¹⁹). Filips had ook geen ongelijk. In zijn tijd gaat rijksverbondenheid een leus worden van de oppositie. Zij begeerde handhaving van de privileges en had een afkeer van godsdienstvervolging. Beide programmapunten lieten zich wel in het Duits vertalen.

Van oppositieleider Willem van Oranje is wel bekend, dat hij in deze periode zijn Duitse afkomst nog niet vergeten was. Van Schelven oordeelt over de jaren vijftig, "dat de prins allerlei gebeurtenissen altijd weer placht te meten aan het nut, dat deze hadden voor de oplossing van het geschil, dat zijn huis met Hessen over de opvolging in Catzenelnbogen heeft gehad" ²⁰). Dat betekent, dat Oranje zich toen nog in de eerste plaats een Duitse rijksvorst voelde, met Duitse belangen. Daarom ook koos hij zich als tweede echtgenote een Duitse vrouw, Anna van Saksen, die hem verbond met een van de aanzienlijkste Duitse geslachten. In Brussel zag men het niet graag. De Bourgondiërs wilden liever niet dat de groten onder de Nederlandse adel zich met de Duitsers verzwagerden. De regering aarzelde met haar toestemming, tot Oranje zijn geduld verloor en zei dat hij als Duits vorst helemaal geen permissie nodig had voor zijn huwelijk ²¹). En al zal Oranje zich met de Nederlanden meer en meer gaan vereenzelvigen, soms schept hij er toch behagen in zichzelf "allemand" of "estrangier" te noemen ²²).

Niet alleen Oranje! Ook andere edelen wisten zich in de jaren van Alva's bewind hun

Duitse herkomst nog wel eens te herinneren. De heer van Bronkhorst en de weduwe van Hoorne verkregen na de confiscatie van hun goederen de intercessie van de Westfaalse kreits ²³). Daar zien we dus de Westfaalse kreits weer opduiken. Nu is dat hier zo'n wonder niet, want de betrokkenen hadden zeker niets kunnen bereiken bij de Bourgondische, die immers samenviel met Alva's gouvernement. Maar de Westfaalse kreits was de oppositie toch al eerder in gedachten gekomen. Een protestants pamflet uit 1565 beriep zich ook al op die Westfaalse kreits ²⁴), alsof de Nederlanden daartoe behoorden. Wist men niet beter? Hoogst waarschijnlijk wel, maar men zal begrepen hebben dat de voluit tot het Duitse Rijk behorende Westfaalse kreits betere kansen bood aan het godsdienstig verzet, dan de Bourgondische kreits met zijn uitzonderingspositie. En men zocht naar mogelijkheden om de Duitsers te bewegen tot stappen ten gunste van de Nederlanden. Oranje probeerde het al op de rijksdag van 1562 te Frankfort, waar ook de Staten van Brabant aandrongen op invoering van de godsdienstvrede van 1555 in de Nederlanden ²⁵). Ook bestonden er in 1565 plannen Filips II voor het Reichskammergericht te dagen. De Antwerpse burgemeester Van Straalen had daartoe allerlei afschriften van keizerlijke privileges verzameld ²⁶). Groot praktisch nut kon de collectie niet hebben, want ze woog niet op tegen het verdrag van Augsburg, dat nu eenmaal Duitse interventies in Nederlandse zaken nagenoeg onmogelijk maakte. Het is wellicht met het oog op deze voor de oppositie zo ongelukkige omstandigheid, dat in haar kring een apocriefe tekst van dat verdrag heeft gecirculeerd, waarin de band tussen het Rijk en de Bourgondische kreits wat nauwer aangehaald werd ²⁷).

Maar werkelijke hulp kon een vervalste tekst natuurlijk niet bieden. Als de Duitsers tot interventie te bewegen waren, zou dat niet zijn op grond van verdragen en wetsteksten, maar op grond van belangen. Duitse belangen waren hier zeker in het spel. Er was een kans dat de Nederlandse oppositie aansluiting zou zoeken bij Frankrijk. Kwam zulk een bondgenootschap tot stand, dan zouden de Fransen zich wellicht grote invloed in het deltagebied kunnen verwerven — voor het Duitse Rijk geen aangenaam vooruitzicht. Een ander gevaar was dat de opstand volledig zou mislukken. Dan zou de Spaanse monarchie versterkt uit de strijd te voorschijn komen, en wie wist of haar expansiedrang dan halt zou houden bij de min of meer toevallige grenzen van de Bourgondische kreits?

Voor het Duitse Rijk waren dat reële gevaren. Maar alleen een sterk en eensgezind Rijk had kunnen proberen die af te wenden. In zulk een positie was Duitsland niet. De katholieke partij was te zwak om het Rijk mee te krijgen en zo Spanje aan zich te verplichten. De protestantse partij leed bovendien nog aan innerlijke verdeeldheid, waardoor zij haar belangen niet met die van de Nederlandse calvinisten kon identificeren. Duitse steden als Wesel namen weliswaar Nederlandse vluchtelingen op, maar stelden overgang naar de lutherse kerk als eis ²⁸). Calvinisten vonden bij Duitse lutheranen geen vertrouwen. Oranje hoorde het zelf de Nassause predikanten verkondigen, "que ceulx de la religion de France et Pais-Bas ne sont que muttins, rebelles, sacramentaires, briseurs d'images et que l'on feroit gran service à Dieu et bien à toute la crestienté de les abolir et ruiner" ²⁹). Keurvorst Joachim van Brandenburg — dezelfde die in 1555 gevraagd had de godsdienstvrede ook tot de Bourgondische kreits uit te breiden — nam in 1566 de moeite aan de landvoogdes in Brussel te schrijven dat hij de onderdrukking van het verzet toejuichte: gevaarlijke secten als calvinisten en wederdopers moest men uitroeien ³⁰).

Vanuit de Duitse geschiedenis gezien valt het te begrijpen. Protestantse volksopstanden waren de Duitse vorsten sinds de boerenoorlog van 1525 suspect. Adolf van Holstein verdedigde tegenover Oranje zijn dienstneming in Alva's leger door de geesten van Thomas Müntzer en Jan van Leiden op te roepen. "Sehen die sachen zu dem ende aus, als sie sich

für etzlichen jaren in den bauren ufruhr und in der widerteufer emporung zu Munster ereugnet und befunden" ³¹). Er waren meer Duitse vorsten, die de Nederlandse opstand toch in de eerste plaats beschouwden als een aanval op de vorstelijke legitimiteit. Moest de graaf van Holstein dan niet solidair zijn met de graaf van Holland, ook al was dat Filips de Tweede?

Nu moet erkend dat de Nederlanders het er ook wel naar maakten. In 1568 bestaat er voor hen in het Rijk toch wel een onmiskenbare sympathie, in 1570 is daar op de rijksdag van Spiers weinig meer van te merken. Dat is wel mede eigen Nederlandse schuld, te wijten aan de roverijen van de watergeuzen, die heel wat hanzeschepen buitgemaakt hadden ³²). Zowel de Westfaalse als de Nedersaksische kreits voerde in 1571 besprekingen met Alva over de gezamenlijke bestrijding van de geuzenterreur ³³). Misschien daarom blijkt in de jaren 1570-1576 weinig van Duitse deelname aan de Nederlandse strijd. Het zijn steeds de Nederlanders die eenzijdig een beroep doen op de onderlinge verbondenheid. In de allerhoogste nood, 1575, willen zelfs de Hollanders en de Zeeuwen er zich graag op beroepen dat zij altijd bij het Rijk behoord hebben ³⁴). Maar het heeft alles niets geholpen. Niet zonder bitterheid zegt Oranje in 1577, wel gehoopt te hebben, "dass sich das römische reich und dessen stenden in ansehung, was dannoch für verwandtnus diese Nederlandte mit gedachtem römischen reich von alters her gehabt . . . sich in etwas mer und zeitiger, dan leider auch uf beschehenes vielfaltiges flehen und bitten nicht geschehen, dieser sachen hatte angenommen. Wie wir auch wol vor unser person gehofft hetten, das man uns als einen mitstand des römischen reiches nicht so ganz trost- und hülflos solte gelassen haben" ³⁵).

Oranje spreekt dan in terugblik. Want 1577 is juist de tijd van de kentering. In 1577 en 1578 lijken de Nederlanden en het Rijk dichter bij elkaar te komen. Twee zaken zijn het dan vooral die onze aandacht verdienen: de rede van Marnix van Sint Aldegonde als vertegenwoordiger van de Nederlanden op de rijksdag te Worms in 1578, en de komst van aartshertog Matthias.

Marnix' rede is dikwijls als een meesterstuk geprezen. Ik wil dat niet ontkennen, maar alleen zakelijk vaststellen dat ze in de uitgave van Gross en Lacroix 23 bladzijden beslaat ³⁶). De voorlezing moet ongeveer anderhalf uur geduurd hebben. Slechts een doorgewinterd liefhebber van latijnse redevoeringen zal dan nog de rechte waardering voor zoveel welsprekendheid kunnen opbrengen. Wij althans zullen ons nu tot enkele hoofdzaken beperken.

Op welke gronden meent Marnix Duitse hulp te kunnen vragen? Zijn krachtigste argument is wel dat het Rijk en de Nederlanden voor dezelfde gevaren staan. *De sensatie van Marnix' optreden is de onthulling geweest* ³⁷), dat Alva met Erik van Brunswijk plannen beraamd had, Munster en Keulen aan zijn gezag te onderwerpen ³⁸). Marnix tracht ook te bewijzen dat zulke plannen niet incidenteel zijn, en evenmin volslagen hersenschimmig, maar een natuurlijk uitvloeisel van de Spaanse agressie. Hun tyrannie zal niet bij Zevenaer halt houden. Duitsland en de Nederlanden vormen één lichaam, ze moeten daarom samen lijden of samen gezond zijn ³⁹).

Eén lichaam. Waaruit blijkt dat dan? Marnix spreekt over handelsbetrekkingen en taalverwantschap ⁴⁰). Op de eerste komen wij straks nog terug. Het tweede argument kan men nauwelijks zonder meesmullen aanhoren, want de Staten-Generaal hielden er in die tijd een eigen Duitse secretaris op na, Van Langen, wiens taak het was ingekomen Duitse brieven in het Frans of in het Nederlands te vertalen. Uitgaande post naar het Rijk werd doorgaans gesteld in het latijn ⁴¹). Ook later bleef het in de Republiek gewoonte, van Duitse stukken die bij de Staten-Generaal inkwamen vertalingen te laten maken ⁴²).

Klaarblijkelijk kende de beschaafde Nederlander in de tijd van de tachtigjarige oorlog geen Duits.

En dan waren er natuurlijk nog de juridische argumenten. Marnix beroept zich nadrukkelijk op het verdrag van Augsburg: de Duitse vorsten en steden hebben in 1548 plechtig beloofd alle provinciën en steden van de Nederduitse landen in gewapende bescherming te nemen, zodat deze hun rechten en vrijheden zouden kunnen genieten op dezelfde wijze als de provinciën in het binnenste van het Rijk ⁴³).

De Nederlanders begrepen echter wel dat zij met hun beroep op Augsburg zwak stonden. Daarom lijkt het mij geen toeval dat zij juist op hetzelfde ogenblik dat zij voor het laatst een ernstige poging doen assistentie van het Rijk te verkrijgen, ook een andere Duitse kaart gaan uitspelen: de betrekkingen met de Westfaalse kreits. In 1578 trachtten de Staten de bisschop van Luik aan hun zijde te brengen. Deze verschool zich echter achter de Westfaalse kreits, waar het Luikse toe behoorde. Zonder instemming van de andere Westfalers wilde hij niets ondernemen. De Staten stuurden toen vertegenwoordigers naar de kreitsdag, en nodigden die tot een bondgenootschap uit ⁴⁴). Het verrassende is nu dat de Staten-Generaal zich tegenover de keizer blijken te gedragen alsof zij zelf tot die kreits behoorden: hun afgezant Adolf van Nieuwenaar moet in maart 1578 de keizer assistentie vragen tegen de Spanjaarden, omdat "diese Landen mehrertail Ihrer Kay. Matt. und dem Raich respective underworffen und in genere dem Westphälischen Kraysz angehörig und also neben andern des Reichs Stenden ordinarie mit contribuiren, weszhalber diese gemeine Niderlanden gleich allen andern des Reichs Verwandten gegen alsochenn tyrannischen Überfall von Ihrer Kay. Matt. beschutzt und beschirmt werden müssen" ⁴⁵). Natuurlijk wemelt het in deze passage van de tastbare onwaarheden. Maar ze verdient de aandacht om twee redenen. In de eerste plaats laat ze zien dat voor de opstandelingen de Westfaalse kreits meer realiteit had dan de Bourgondische. De werkelijk beleefde verbondenheid van de oostelijke provinciën met het Rijk leverde in hun ogen een betere pleitgrond op dan de constructies van het verdrag van Augsburg. In de tweede plaats is de vermelding van de Westfaalse kreits een signaal. Zodra de Nederlanders die ter sprake brengen is het ernst met de rijksverbondenheid.

De reden waarom die juist in 1578 zo benadrukt werd behoeven we niet ver te zoeken: de komst van aartshertog Matthias, de broer van keizer Rudolf. Men weet wat hem hier gebracht heeft. Na de pacificatie van Gent poogde de opstand zich een nieuwe identiteit te verschaffen. Ze was nog wel anti-absolutistisch, maar niet meer anti-katholiek ⁴⁶), en hoopte op die voorwaarden een verzoening met Filips II tot stand te kunnen brengen. Maar dan was Oranje als leider onaanvaardbaar, want hem zou Filips niet meer als een loyaal gesprekspartner willen aanvaarden. Bovendien waren hoge edelen in de zuidelijke gewesten, zoals Aerschot, persoonlijk naijverig op Oranje. Een alternatief was ook dadelijk beschikbaar. Al op de rijksdag te Regensburg in 1576 had Matthias de Nederlanders zijn diensten aangeboden. Hij was bevreesd dat de zeventien provinciën voor het huis Habsburg verloren zouden gaan, en hoopte als succesvol bemiddelaar te kunnen optreden. Filips zou hem als bloedverwant wellicht willen accepteren, en de Staten-Generaal zouden hem wel kiezen als hij aanbood te regeren met hun advies en zonder soldaten. Het duurde weliswaar langer dan Matthias gehoopt had, maar in oktober 1577 kwam hij toch op uitnodiging van de Nederlanders in Maastricht aan.

Het is bekend dat Matthias zich tegenover Oranje niet heeft kunnen handhaven. Voor ons thema is echter belangrijker dat hij zijn positie binnen het Rijk en de Habsburgse familie evenmin tot gelding gebracht heeft. Filips II liet zich aan de pseudo-landvoogd niets gelegen liggen. Het Rijk gaf Matthias geen enkele steun. De houding van zijn broer keizer

Rudolf II bleek ambivalent. Enerzijds erkende Rudolf de door Filips aangestelde landvoogd Don Juan. Anderzijds wilde Rudolf eigenlijk wel graag dat Filips zou doen wat hij zelf naliet, namelijk Matthias erkennen. Rudolf was zeer bevreesd dat de Nederlanden aan Habsburg zouden ontglippen en aan Frankrijk ten deel vallen ⁴⁷). Verzoeningspogingen zoals Matthias die wilde ondernemen hadden daarom op zichzelf beschouwd zijn sympathie. Toen men echter in Wenen ging inzien dat Matthias geen vat kreeg op de zaken liet men hem vallen. Rudolf zelf bood nog wel eens zijn diensten aan als bemiddelaar bij vredesonderhandelingen, maar gold zo zeer als vriend van de Spanjaarden, dat Parma in 1579 verklaarde het geschil wel door de keizer te willen laten arbitreran ⁴⁸). Daarmee was Rudolf voor de Staten-Generaal dan wel meteen gediskwalificeerd. Zij bleven sindsdien overtuigd, "dat het gouvernement van den Keyser ende des conincx van Spaignen geheel één was" ⁴⁹).

De Duitse proefneming met Matthias is op niets uitgelopen. De naam van het Duitse Rijk bleek ook onder zijn landvoogdij slechts een klank. Sindsdien gaat de toon veranderen. Het beroep op de rijksverbondenheid wordt niet meer vernomen. Wel zullen de Staten-Generaal nog herhaaldelijk de Duitsers aansporen Spanje te erkennen als de gemeenschappelijke vijand, maar dan bedoelen zij: de vijand van de gemene christenheid. In hun buitenlandse politiek worden Engeland en Frankrijk de voornaamste partners en bondgenoten.

De nieuwe oriëntatie wordt al zichtbaar in 1579, als de provincies die de strijd willen volhouden zich aaneen sluiten in de Unie van Utrecht. De meeste provincies zijn dan van mening dat bepalingen over de verhouding tot het Rijk wel gemist kunnen worden. Het zijn echter onze oude vrienden van de Westfaalse kreits die daartegen protest aantekenen. De afgevaardigden van Overijsel verklaren, "nyet te willen prejudiciëren heure gerechtigheyt als subjecten van den Rycke, daerby zy als litmaten altijt beschreeven zijn geweest ende in haere vergaderinghe stem ende plaetze hadden" ⁵⁰). Het resultaat was een compromis. In het unieverdrag werd het volgende voorbehoud opgenomen: "sonder in allen gevalle hem by desen te willen ontrecken van oft uyt den heylighe Roomsche Rycque" ⁵¹). Een compromis. Provincies als Overijsel willen niet *uit* het Rijk, provincies als Holland willen niet toegeven dat ze er ooit *in* zijn geweest. Wel zijn ze bereid uit te spreken dat ze "van" het Rijk zijn, tot dat Rijk dus in de nevelige Augsburgse relatie staan, maar in genen dele daaraan onderworpen. "Subjecten van den Rycke" wonen alleen in Overijsel, en dan vooral in de oude rijkssteden Deventer, Kampen en Zwolle ⁵²). Deze steden bezitten enkele privileges, met name het recht van rijksmunt ⁵³), waar zij geen afstand van willen doen. Maar in de Unie staat Overijsel zwak. Het is de minst contribuerende provincie, voor zijn bescherming van Holland afhankelijk. De Hollandse kooplieden hebben weinig waardering voor de Overijsselse muntrechten. Zij vrezen dat deze steden minderwaardig geld zullen slaan dat de geldmarkt bederft. Geen wonder dat de steden zich dan aan het Rijk vastklampen als steunpunt tegen het machtige Hollandse handelsbelang. Zij blijven daarom de rijksdagen bezoeken ⁵⁴). In de Bourgondische delegatie is voor hen geen plaats, want die wordt in Brussel samengesteld, uit de Spaanse Nederlanden. Maar zij hernemen hun oude plaatsen in de Westfaalse kreits ⁵⁵), die voor hen ook veel reëler was dan het kunstmatige Bourgondische bouwsel.

Rijksverbondenheid is sinds die tijd een Overijssels specialisme. De noordelijke Nederlanden gaan het Rijk negeren. Bij de afzwering van Philips II als landsheer wordt over het Rijk niets gezegd. Met geen woord laten de gewesten zich uit over de vraag of zij voortaan als vacante rijkslenen beschouwd willen worden. Ze denken er ook niet aan de keizer als opperste leenheer te raadplegen bij het zoeken naar een nieuwe soeverein. Ze

hebben zelfs de vrijmoedigheid hun troonkandidaat te halen uit het land van Habsburgs erfvijand: de Franse kroonprins Frans van Anjou. Nu is het ons bekend, dat dit avontuur van korte duur geweest is, en dat Anjou gestorven is vóór hij de Franse kroon kon erven. Rudolf II kon dat niet weten. Hij moest er van uitgaan dat de toekomst een personele unie tussen Frankrijk en de Nederlanden zou brengen. De Nederlandse opstand had voor Rudolf de slechts denkbare wending genomen. Op de rijksdag van 1582 te Augsburg getuigde hij van zijn ontsteltenis, "dass der niederburgundische Kreis mit höchstem Schimpf und Schaden aus des reichs und loblichen haus Osterreich subjection und gehorsam in andere auslendische hend gebracht" ⁵⁶).

Natuurlijk bedoelt Rudolf wel allerminst, deze afscheiding de jure te erkennen. Maar de afscheiding de facto is door de keizer persoonlijk geconstateerd, 23 jaar voordat de Staten-Generaal zelf zich zo onbewimpeld zullen uitspreken. De keizer had ongetwijfeld gelijk. Na de episode-Matthias hebben de Nederlanders het Rijk niet meer als hun zaak beschouwd.

Maar daarmee is de geschiedenis niet ten einde. Het Rijk en de Nederlanden bleven burenen. De tot vrije Republiek geworden noordelijke Nederlanden vroegen geen bescherming meer, maar hielden wel banden met het Rijk. De economische macht van de Republiek groeide elke dag, en daarmee ook het verkeer met Duitsland, waarbij het Oostzeegebied en het Rijnland de belangrijkste handelspartners waren. Marnix had er in zijn rede van 1578 al over gesproken, en de Duitsers uitgenodigd juist terwille van het economisch belang de Spanjaarden uit de Nederlanden te verdrijven: duldt niet langer dat vreemdelingen de mondingen bezet houden van de belangrijkste rivieren van Duitsland, de Rijn, de Moezel en de Maas ⁵⁷). Het was een gevaarlijk argument, want het kon zich ook tegen de Republiek keren. ⁵⁸) Werd het Rijk er zoveel wijzer van, dat de Nederlanders de riviermonden in beheer gingen nemen? Ze moesten de oorlog bekostigen, en lieten de buitenlandse kooplieden mee betalen. Alle goederen die de Duitse Rijn afvoeren konden aan Nederlandse belastingen onderworpen worden. Hoe sterker en zelfbewuster de Republiek werd, hoe minder de Duitsers in staat waren het verkeer op hun westelijke rivieren te regelen op basis van hun eigen belangen. De Nederlandse zouden altijd voorrang krijgen.

De Republiek kon zichzelf die voorkeursbehandeling geven, omdat ze ook een politieke en militaire macht geworden was. Reeds aan het einde van de zestiende eeuw, en volop in de zeventiende, blijken de rollen omgekeerd. Nederlanders vragen niet langer hulp aan het Rijk, Duitsers vragen hulp aan de Republiek. De Nederlandse staat begint de allures aan te nemen van een grote mogendheid. Die grootheid houdt altijd iets bedrieglijks. Ze is maar ten dele eigen werk, en steeds afhankelijk van het machtsevenwicht tussen de werkelijke groten. Tegenover Frankrijk of Engeland is ze nooit helemaal waar te maken. In Duitsland echter is geen macht met die van de Republiek te vergelijken. Als zich in Duitsland het polarisatieproces voltrekt dat zal uitmonden in de dertigjarige oorlog, is de Republiek voor de protestantse partij de natuurlijke steun en toeverlaat. Telkens wordt haar de kans geboden zich aan het hoofd van die partij te stellen, en haar invloedssfeer in het Rijk te vestigen en uit te breiden ⁵⁹). Zij wil daarbij behandeld worden als een zelfstandige mogendheid, niet als een Duitse staat of kreits. Over rijksverbondenheid spreekt ze nooit meer. Als de keizer er soms aan herinnert, antwoorden de Staten-Generaal, dat ze door iedereen als een vrije staat erkend worden, en dat zij bij hun strijd voor zelfstandigheid nooit enige hulp van het Rijk hebben genoten ⁶⁰). Hun agent voor Duitse zaken, Pieter van Brederode, is niet geaccrediteerd bij de keizer of bij de rijksdag — hij verschijnt daar zelfs nooit ⁶¹) — maar resideert te Heidelberg. De naam van de keizer komt in zijn instructie niet voor ⁶²).

Dat is volkomen in overeenstemming met de politiek van de Staten-Generaal. Ze hebben intensieve bemoeienis met de Duitse aangelegenheden, maar alleen voorzover hun godsdienstig-politieke of economische belangen op het spel staan. Daarom brengen ze al in de jaren '90 van de zestiende eeuw Oostfriesland onder hun invloed. Het economisch motief overweegt hier. De Staten vrezen dat Spanje zich in Emden zal vestigen. Dat zou buitengewoon hinderlijk zijn voor de Oostzeehandel: zoals Duinkerken het rovershol was van waaruit westvaart en grote visserij belaagd werden, zo zou Emden het kapersnest kunnen worden voor de tot dan toe altijd juist relatief veilige Oostzeehandel. Om dat te voorkomen gaan de Staten bemiddelen in de geschillen tussen de graaf van Oostfriesland en zijn Emder onderdanen, en zetten zich intussen stevig in dat graafschap vast. Op protesten van de keizer antwoorden zij "dat d'heeren Staten opten Heyligen Rycke niet en begeren te usurperen" ⁶³). Integendeel, zij interveniëren nu juist terwille van dat Rijk. Zij vrezen dat het graafschap het lot zou ondergaan "van veele lantschappen ende steeden, eertijts onwedersprekelijk behoort hebbende onder den Heyligen Rijcke". Maar de Spanjaarden hebben telkens gebieden van het Rijk losgemaakt, om die in te lijven bij hun "gepretendeerde generale monarchie". "Hoe opte selve wyse binnen de naeste hondert jaren de lantschappen van Gelderland ende Zutphen, Utrecht, Vrieslant, Overysse, Groeningen ende Ommelanden ... den Heyligen Rycke ontfreempt ende onder de Spaensche heerschappie ende tyrannie gebrocht sijn ... is alle de weerelt kennelijk" ⁶⁴). Had er in 1603 een internationale prijs voor diplomatieke schijnheiligheid bestaan, dan zouden Hare Edel Mogenden die zonder concurrentie weggedragen hebben. Zij willen Oostfriesland beschermen tegen Spaanse usurpatie, die reeds al te veel provincies aan het Rijk onttrokken heeft. Maar ze zwijgen er over dat al de vervreemde gewesten nu tot hun grondgebied behoren, en dat het slechts van hun wil afhangt die nu weer royaalweg aan het Rijk aan te bieden. Maar dat Rijk is hun geen enkele verplichting meer waard. Zij bemoeien zich er alleen mee voorzover hun belangen dat vereisen. De interventie in Oostfriesland rechtvaardigen zij als "conservatie van Godes Heylig Woordt" ⁶⁵), niet als conservatie van Duitslands Heilig Rijk.

In dat spoor gaan de Staten ook verder. Vooral tijdens de rustpauze in de oorlog tegen Spanje, het twaalfjarig bestand, zijn de Staten-Generaal telkens met Duitse zaken bezig ⁶⁶). Oostfriesland wordt nagenoeg een vazalstaat. De Gulikse erfopvolging wordt tot tweemaal toe, in 1610 en in 1614, door Nederlandse wapens beslist. De stad Brunswijk krijgt gewapende hulp tegen haar hertog. Met Lübeck sluiten de Staten in 1613 een verbond, in 1616 uitgebreid ook tot andere Hanzesteden.

Dat is overigens de enige gelegenheid waarbij een soort rijkscamouflage is toegepast: om te verdoezelen dat de Republiek zich met interne Duitse zaken bemoeide, compareerden de Nederlandse afgevaardigden op de Hanzedag zogenaamd als vertegenwoordigers van de Nederlandse Hanzesteden ⁶⁷). Bij die gelegenheid verschijnen de Nederlanders dus in rijkscostuum, natuurlijk ook weer met een Deventer burgemeester in hun midden, want die stad was nu eenmaal gespecialiseerd in rijksbetrekkingen ⁶⁸).

Maar als we afzien van dit Deventer particularisme, gaat alle beweging in de tegengestelde richting: Duitsers beroemen zich op hun verbondenheid met de Nederlanden, en wensen de Republiek als bondgenoot. Het is duidelijk waarom: het grote conflict tussen katholiek en protestant moest in het Rijk nog uitgevochten worden, en de Republiek leek de aangewezen leidster voor de protestantse partij. Zij heeft zoals bekend die rol niet kunnen vervullen. In de eerste plaats natuurlijk omdat zij zelf vanaf 1621 weer de strijd moest opnemen tegen Spanje, waarbij zij aanvankelijk ook nauwelijks meer tegen de oude tegenstander opgewassen bleek. Maar de diepere oorzaak was toch een andere. De

Republiek is nooit een werkelijke grote mogendheid geweest. Machtspolitiek op voet van gelijkheid met Frankrijk of Engeland ging op den duur boven haar krachten. In de tijden van haar grootste bloei kon ze het zich veroorloven haar eigen belangen naar behoren te verdedigen, vooral de economische. Dat blijkt ook in haar Duitse politiek, in de bemoeienissen met aangrenzende gebieden als Gulik en Oostfriesland, wier lotgevallen van directe invloed konden zijn op het wel en wee van de Republiek. Maar ze was niet in staat tot een monumentale machtspolitiek als leidster van het protestantse Europa. In de dertigjarige oorlog heeft ze het ook niet geprobeerd. Zweden zou daar de rol overnemen die de Republiek in het begin van de zeventiende eeuw op het lijf geschreven scheen.

Zo zijn ook in deze periode de mogelijkheden voor een Duits-Nederlandse toenadering niet gerealiseerd. In 1578 hadden de Duitsers de theoretische kans, de Nederlanden weer werkelijk aan zich te binden door hen effectieve bescherming te geven. Na 1618 had de Republiek de kans zich zo intensief met de Duitse zaken te bemoeien, dat de Nederlandse en de Duitse belangen blijvend met elkaar verbonden zouden worden. Maar ook deze mogelijkheid kon niet benut worden. De Republiek had noch de ernstige politieke wil noch de macht haar invloed in Duitsland uit te breiden. Ze had anderzijds genoeg macht zich aan de Duitse invloed te onttrekken als zij dat wenste.

De vredes van Munster en Westfalen schiepen dan ook geen nieuwe situatie toen zij, zo al niet formeel dan toch in feite, de Nederlanden buiten het Rijk stelden. Op geen enkele manier was het immers mogelijk gebleken die twee bij elkaar te houden. De Bourgondische kreits bleef bestaan. Philips IV en Karel II lieten zich ook na 1648 nog met al de landen van kreits belenen, de zeven provinciën inclus. Dat was duidelijk in strijd met de belofte die Spanje in 1648 gegeven had, de Republiek als een vrije staat te erkennen. Maar de Republiek heeft tegen de belening nooit geprotesteerd, en waarschijnlijk heeft zelfs niemand in de noordelijke Nederlanden er ooit iets van geweten, eer de Oostenrijkse historicus Turba in 1903 deze bijzonderheid onthulde⁶⁹).

Beter bewijs is niet te geven dat de Bourgondische kreits en alles wat er mee samenhang niets meer met de werkelijkheid had uit te staan. In 1548 kon het een strijdvraag zijn of het verdrag van Augsburg de Nederlanden van Duitsland scheidde of hen daarmee juist verenigde. In 1648 had de geschiedenis zelf de vraag beantwoord.

NOTEN

- a) Nederlandse versie van een voordracht gehouden op 13 augustus 1973 te Doorn, voor de conferentie van Duitse en Nederlandse geschiedenisleraren.
- 1) Felix Rachfahl, *Die Trennung der Niederlande vom deutschen Reiche*; in: *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, XIX, 1900, p. 79.
- 2) Eduard Schulte, *Reichsgeschichte der Niederlande seit der burgundischen Zeit. Ein Aufriss von 1478 bis 1919*, Amsterdam 1944.
- 3) J.A. van Arkel, *De Nederlandsche Republiek en haar staatsrechtelijke band met het Duitse Rijk*; in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LIX, 1946, p. 219.
- 4) Robert Feenstra, *A quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint-Empire?* in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XX, 1952, p. 30, 182 en 479.
- 5) Rachfahl, p. 89; Van Arkel, p. 220.
- 6) Rachfahl, p. 97.
- 7) Feenstra, p. 53.
- 8) P. Bonenfant, *Les traits essentiels du règne de Philippe le Bon*; in: *Verslag van de algemene vergadering van het Historisch Genootschap gehouden te Utrecht op 2 november 1959, verenigd met de bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXIV, 1960, p. 10* — 29*.

- 9) Rachfahl, p. 81;
- 10) A.A. van Schelven, Willem van Oranje, ⁴1948, p. 6.
- 11) O.c., p. 98. In dezelfde geest Fritz Hartung, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation, der Gegenreformation und des Dreissigjährigen Krieges, ³1971, p. 70.
- 13) Edmond Pouillet, Correspondance du cardinal de Granvelle 1563-1583, III, p. 559, Granvelle aan Filips II, 22 april 1569.
- 14) Bij Walter Söchting, Das Niederlandbuch, 1942, p. 129.
- 15) G. Turba, Über das rechtliche verhältnis der Niederlande zum deutschen Reiche, 1903.
- 16) Lothar Goss en Robert Lacroix, Urkunden und Aktenstücke des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtlichen Stellung des burgundischen Kreises, II, 1945, p. 94.
- 17) Turba, p. 23.
- 18) Moritz Ritter, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des Dreissigjährigen Krieges (1555-1648), I (1555-1586), 1889, p. 219.
- 19) J. Wagenaar, Vaderlandsche Historie, V, 1752, p. 322. Cf. F. Postma, De visie van de Nederlandse regering op het verdrag van Augsburg aan de vooravond van de 80-jarige oorlog; in: Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, 80, 1966, p. 141.
- 20) Van Schelven, Oranje, p. 51 en 35.
- 21) O.c., p. 78.
- 22) O.c., p. 6
- 23) Gross en Lacroix, p. 177. Over de rechtsbetrekkingen in het algemeen thans vooral P.L. Nève, Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden, 1972.
- 24) P.J. van Winter, Een apocriefe tekst van het verdrag van Augsburg van 1548; in: Verkenning en onderzoek, 1965, p. 77, voor het hier aangehaalde pamflet p. 80.
- 25) Van Schelven, Oranje, p. 90.
- 26) O.c., p. 61.
- 27) Van Winter, p. 77.
- 28) Heinz Schilling, Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert, 1972, p. 39.
- 29) Van Schelven, Oranje, p. 165.
- 30) Rachfahl, p. 108.
- 31) O.c., p. 109.
- 32) J.C.A. de Meij, De watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572, 1972, p. 129
- 33) O.c., p. 185.
- 34) Schulte, p. 39
- 35) Gross en Lacroix, p. 319.
- 36) O.c., p. 322 sq.
- 37) A.A. van Schelven, Marnix van Sint Aldegonde, 1939, p. 117
- 38) Gross en Lacroix, p. 341.
- 39) O.c., p. 344; cf. Resolutiën der Staten-Generaal 1576-1609, 14 vol., 1915-1970, uitgegeven door N. Japikse (I-XI) en Mej. H.H.P. Rijperman (XII-XIV), II, p. 123, brief van de Staten-Generaal aan de hertog van Gulik, 1 januari 1578.
- 40) Gross en Lacroix, p. 343. Hetzelfde is ook betoogd door de gezanten die in 1578 de hulp inriepen van de Westfaalse kreits, Resolutiën, II, p. 124 en 128: "la mutuelle correspondance, confédérations, alliances, affinité de langaige et parentaige, communication et entrecours de marchandise, vivres et aultres mil bénéfices".
- 41) Resolutiën, II, p. 118 en 122; III, p. 64.
- 42) A.Th. van Deursen, De val van Wezel, 1967, p. 14.
- 43) Gross en Lacroix, p. 343. Ik weet niet of het toeval is dat de bewoordingen van Marnix' rede hier soms meer lijken te herinneren aan de apocriefe dan aan de originele tekst van het verdrag (tutela en privilegia in plaats van protectio en jura).
- 44) Resolutiën, II, p. 112.
- 45) O.c., p. 115.
- 46) Cf. J.C.H. de Pater, De Raad van State nevens Matthias (1578-1581), 1917, p. 22.
- 47) O.c., p. 90.
- 48) Resolutiën, II, p. 556.
- 49) O.c., VIII, p. 484.
- 50) Feenstra, p. 38.
- 51) O.c., p. 37.
- 52) Ook bij de Ridderschap leefde de rijksverbondenheid echter nog, zoals in de discussie werd opgemerkt.

- 53) Feenstra, p. 53.
- 54) Of ze verontschuldigten zich, maar met betuiging van hun verbondenheid aan het Rijk, Gross en Lacroix, p. 362 en 381.
- 55) O.c., p. 360.
- 56) O.c., p. 361.
- 57) O.c., p. 344.
- 58) Al in 1576 klaagde men in het Rijk over "das unerhört, onträglich licenz- und lastgelt, so auch höher und über den wert der guter den leuten abgetrungen wurd, als auch staigerung und eusserste teuerung aller waaren", Gross en Lacroix, p. 289.
- 59) A.Th. van Deursen, Honni soit qui mal y pense? De Republiek tussen de mogendheden (1610-1612), 1965, p. 19.
- 60) Feenstra, p. 187.
- 61) Resolutiën, XII, p. 137.
- 62) O.c., XII, p. 134.
- 63) O.c., XII, p. 463.
- 64) O.c., XII, p. 470.
- 65) O.c., XI, p. 132.
- 66) Van Deursen, Honni soit, p. 18.
- 67) A.J. Veenendaal, Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie, III, 1614-1620, 1967, p. 147.
- 68) Deventer vierde de afkondiging van het twaalfjarig bestand met een gedenkpenning, waarop een adelaar in de ene klauw de rijksappel vasthield, in de andere de pijlenbundel van de Verenigde Provinciën, Schulte, p. 57.
- 69) Turba, p. 11.

Onderstaand artikel is de Nederlandse bewerking van een lezing, gehouden op het tweede internationale kongres over film en geschiedenis dat in april 1973 in Göttingen gehouden werd. Het vormt in veel opzichten een aanvulling op het artikel "Film als historische bron" van I. Hartman, J. Jansen en P. de Rooy, dat in Registratie, juni 1972, verscheen²⁾.

Een compilatiefilm is voor zover het dit artikel betreft samengesteld uit filmdokumenten. Eventuele toevoegingen door middel van een presentator die een deel van de tijd in de film zichtbaar is, of door interviews die tijdens de produktie van de compilatiefilm ter verheldering van het onderwerp zijn opgenomen, doen daaraan niets af. In wezen bestaat de compilatiefilm uit beelden, die na meer of minder onderzoek uit archieven zijn opgedolven. Naar mijn mening zou men zoveel mogelijk *die* documenten zelf en in hun geheel moeten gebruiken, maar zij zijn nu eenmaal — bijvoorbeeld door hun technische staat (35 mm brandbaar) — doorgaans niet beschikbaar voor gebruik op universiteiten en scholen, terwijl zij vaak te kort of te lang zijn voor een goed gebruik in de collegezaal of de klas. De schrikwekkende propagandafilm 'Der Marsch zum Führer', die door het Institut für den Wissenschaftlichen Film in Göttingen opnieuw, en nu voor onderzoek en onderwijs is uitgegeven, is bij voorbeeld voor de Nederlandse onderwijssituatie veelal onbruikbaar omdat hij te lang is en omdat sommige stukken voor Nederlandse studenten nietszeggend en vervelend zijn. In dergelijke gevallen vormt de compilatiefilm een goed hulpmiddel om relevante fragmenten uit documenten bijeen te brengen en zo te monteren, dat zij in kort bestek inzicht geven aan studenten, leerlingen en eventueel het grote publiek. We zouden nu met een positieve konstatering kunnen volstaan. Ik geef er niettemin de voorkeur aan enkele aspecten van de compilatiefilm nog wat nader te onderzoeken. Het zou wel eens kunnen zijn dat dit medium er dan minder gunstig voor blijkt te staan dan deze voorlopige konklusie doet vermoeden.

De eerste stap daartoe is de vraag naar het publiek dat de compilatiefilm te zien krijgt. Ik maak onderscheid tussen drie kategoriën. In de eerste plaats het grote publiek, dat zijn televisietoestel gebruikt als een soort huisbioskoop. In meerderheid zullen deze kijkers niet in eerste instantie uit zijn op onderricht, maar op verstrooiing. In dat geval moet de filmmaker de nadruk leggen op de kompositie van de film en op de uiterlijke effecten van de beelden. De informatie als zodanig is sekundair en hoezeer de historische objectiviteit ook belangrijk blijft, zij zal toch wat verfijning en nuancering betreft desnoods moeten wijken ten bate van het boeiende karakter van de produktie. Deze compilatiefilms vormen een bijzondere soort van ontspanning. De informatie van de film blijft zonder effect, omdat er geen voorbespreking of discussie achteraf is zoals gewoonlijk in het kader van een curriculum op een universiteit of school. Dat wil niet zeggen dat dergelijke films, die we geregeld op televisie te zien krijgen, daarmee ook veroordeeld zijn. Integendeel. Sommige ervan zijn zeer knap gemaakt en in het bijzonder die films behoren tot de beste televisieprogramma's.

In de tweede plaats zijn er de mensen, die in hun vrije tijd verder willen werken aan hun ontwikkeling, eventueel zelfs door onderwijs te volgen met het doel er een diploma mee te verwerven. Deze soort van onderwijs aan volwassenen, zoals die bij voorbeeld door de Open University wordt beoefend, vraagt om leermateriaal dat bruikbaar is voor

uitzendingen over het open net en daarbij kan de kompilatiefilm een goede functie vervullen. In dit geval zijn de kijkers echter zeer gemotiveerd. Zij vragen niet om een onderhoudend en boeiend programma, maar willen beelden zien die de theoretische beschouwingen in hun literatuur aanvullen en verduidelijken. In dit geval staan historische objectiviteit en heldere informatie op de voorgrond, en de kompilatiefilm maakt deel uit van een leergang, waarin de informatie een vervolg krijgt en zinvol wordt verwerkt.

In de derde plaats zijn er leerlingen van sekundair onderwijs of studenten aan de traditionele universiteiten. Vaak zijn zij minder gemotiveerd dan de tweede categorie en zien zij een film vooral als een plezierige onderbreking in een moeizaam en weinig boeiend leerproces. Als de docent zijn vak verstaat zal hij echter te voren het onderwerp bespreken en achterna over de film diskussiëren. Dan kunnen de sensationele effecten eveneens wat meer op de achtergrond blijven ten bate van objectiviteit en zo effectief mogelijke informatie. In de tweede en derde categorie is, evenmin als in de eerste, plaats voor een slechte kompositie en voor een slechte technische kwaliteit. Er moet echter meer nadruk worden gelegd op de inhoud van de film en op de erin gebruikte documenten. Men zou een vergelijking kunnen maken tussen de historische roman en het handboek of de monografie. In beide gevallen is een precies gebruik van de taal uiterst belangrijk, en is een heldere structuur noodzakelijk, maar de auteur van een historische roman gebruikt zijn thema als uitgangspunt voor een kunstwerk, terwijl de schrijver van een monografie de verklaring van bepaalde ontwikkelingen in het verleden als een doel op zich zelf ziet.

Of het nu gaat om studenten van traditionele of open universiteiten, in beide gevallen moet het historische filmdokument met dezelfde zorg en precisie worden behandeld, als gebruikelijk is bij schriftelijke documenten. In beide gevallen is het dokument dus niet een aardig beeld, dat het goed zal doen in een indrukwekkend televisieprogramma, maar een essentieel deel van de informatie over vroegere ontwikkelingen en een getuigenis van wat er op het ogenblik van opname aan de gang was. Althans, aangenomen dat het filmdokument werkelijk zo belangrijk is. We moeten ons die vraag zeker stellen, want als het antwoord negatief zou uitvallen, zou dat betekenen dat de kompilatiefilm een slecht instrument zou zijn voor het onderwijs. Hij zou dan op zijn best kunnen functioneren als een stimulans voor discussie in de klas of de collegezaal, of als een op zich zelf onbelangrijk openingsnummer voor een schriftelijke cursus van een open universiteit. Men zou dan beter kunnen teruggrijpen op een meer sensationele en romantische aanpak en het werk geheel kunnen overlaten aan regisseurs, die tenminste een boeiend verhaal zouden produceren, met treffende plaatjes, op de juiste plaats en op het juiste moment.

Om het antwoord op de laatste vraag te geven moeten we terug naar het medium film en naar de kamera. Dit instrument kan alleen vastleggen wat aan de buitenzijde van zijn objecten te zien is, en tenzij die buitenzijde veel informatie verschaft, blijft het beeld in letterlijke en figuurlijke zin oppervlakkig. In dit opzicht is het geluidsdokument dat woorden vastlegt, vaak veel indringender. Ook bij speelfilms liggen de zaken anders. Daar beschikt de regisseur niet alleen over de beweging en instelling van zijn kamera, maar kan hij ook de opstelling, beweging en uitdrukking van zijn objecten precies in de hand houden. Een regisseur als Polanski weet van te voren exact wat de film moet suggereren en kient de verhouding tussen kamera en objekt precies uit, waarbij dan ook nog een verfijnde methode van monteren komt. Maar in het geval van historische filmdocumenten is de kamera zelden op een dergelijke verfijnde wijze gehanteerd. Daarom hebben de

beelden doorgaans ook een verklaring en interpretatie nodig om duidelijk te maken waar we naar kijken en welke informatie de film overdraagt.

Als het gaat om sfeer die in film zijn uitdrukking krijgt – sfeer van een periode uit de geschiedenis, sfeer van een stad en zo meer – zou het medium meer kunnen bieden. Het begrip sfeer is echter nooit anders gehanteerd dan als een vage, impressionistische uitdrukking. De karakteristieke elementen ervan zijn nooit gedefinieerd en dat maakt het vrijwel onmogelijk de betekenis ervan op anderen over te dragen. En aangezien deze overdracht ook in de sociale wetenschappen een fundamentele vereiste is, kan men op dit gebied met films nog betrekkelijk weinig uitrichten. We zijn er bovendien niet zeker van of de sfeer, die wij in een filmdokument menen op te merken, overeenkomt met wat men op het ogenblik van de opname onderging. Beelden van mijnwerkers uit Wales in het begin van deze eeuw geven de indruk van grote armoede en vernedering, en van een uitermate primitieve manier van leven. Deze waarneming zou echter wel eens typisch kunnen zijn voor mensen, die vanuit veel betere omstandigheden naar de beelden kijken en hen onbewust met hun standaard meten.

Niettemin zijn we bij archiefmateriaal dat voor onderwijsdoeleinden wordt gebruikt, iets minder gebonden aan de gebruikelijke exacte bronnenkritiek en hebben we meer vrijheid om deze impressionistische kant van de film te gebruiken als een middel om meer belangstelling te wekken. Dit gaat in het bijzonder op als de docent goed thuis is in het onderwerp en aan aantal boeken erover heeft bestudeerd. In feite verklaart hij dan echter de inhoud van de beelden en draagt hij mede aan de hand daarvan de sfeer over die volgens hem in de beelden kan worden aangetroffen.

Toch is dit, ook in het geval van feitelijke informatie, een noodzakelijk procédé. Men kan er bijvoorbeeld niet mee volstaan studenten te laten kijken naar beelden van de partijdagen in Neurenberg, hoeveel kennis zij ook hebben opgedaan omtrent het fascisme en het Derde Rijk. In feite verstrekken de beelden immers alleen maar nuttige informatie, wanneer de docent te voren vertelt waarop de studenten moeten letten, en wanneer achterna een discussie op touw gezet wordt om de gevonden inzichten op een meer algemeen niveau te brengen.

De compilatiefilm zal echter ook in het geval van een goede begeleiding door de docent niet funktionieren, wanneer de doorgaans nogal op zich zelf staande sequenties van beelden niet worden verbonden door een kommentaar op het geluidsspoor. In feite maakt deze kommentaar de compilatiefilm pas tot een samenhangend verhaal. Men kan dit ontdekken door het geluid af te zetten gedurende een televisieprogramma, want terwijl een gespeeld programma dan doorgaans belangwekkend en tot op zekere hoogte begrijpelijk blijft, valt een compilatiefilm in de meeste gevallen onmiddellijk uiteen in een reeks onsamenhangende en onbetekenende opnamen. De verbindende en begeleidende tekst moet echter ook niet meer zijn dan een hulpmiddel om de beeldreeksen in de compilatiefilm in een begrijpelijk verband te brengen en hun betekenis te verklaren. In veel gevallen onttaardt de kommentaar echter in een breedvoerige lezing, waarin het komplette onderwerp van de film uit de doeken wordt gedaan, terwijl de beelden er als slecht gekozen en niet met de tekst gesynchroniseerde dia's bijhangen.

Er is nog een andere reden om kommentaar te beperken. We zijn nu langzamerhand wel af van de idee, dat de audio-visuele media de docent kunnen vervangen. Volgens moderne opvattingen zal de docent de media gebruiken voor zover hij hen nodig heeft om zich

beter uit te drukken. De docent steunt als we deze lijn volgen, de studenten, tracht hen tot eigen aktiviteit te brengen en hun belangstelling te stimuleren. Bij dat proces kunnen de media hem in het bijzonder van nut zijn. Als we nu aan de ene kant dit inzicht aanvaarden, mogen we niet aan de andere kant de studenten onder de indruk trachten te brengen met kompilatiefilms, waarin alles wordt verteld wat er over het gegeven onderwerp te vertellen valt, tot ver buiten de beperkte betekenis van de beelden om. Want dan konfronteren we ons publiek in feite met een ouderwetse vorm van één-richting-verkeer, waarbij ook de docent passief terzijde moet staan. Men zou deze soort van kompilatiefilm kunnen vergelijken met de grote, alomvattende wetenschappelijke film die vroeger bij het medisch onderwijs werd gebruikt en die inmiddels terecht vervangen is door de korte, beperkte 'single concept'-produktie.

Misschien liggen de zaken anders in het geval van kursussen op het open-net. Maar ook dan moet de kompilatiefilm een zeer beperkt middel zijn naast de meer algemeen ingestelde en meer theoretische schriftelijke cursus. De zaken liggen echter zeker anders bij open-net-uitzendingen voor verstrooiing. In dat geval is de filmmaker ertoe verplicht zijn begeleidende tekst tegelijk te gebruiken als een inleiding op het onderwerp dat in de film wordt behandeld, als een middel om het publiek te vertellen wat er in de getoonde beelden aan opmerkelijks te zien is, en als een instrument om het publiek te voorzien van kontekst en konklusies. De filmmaker vergeet in dat geval echter meestal de beelden te verklaren. Hij vergeet zelfs vaak een preciese samenhang aan te brengen tussen de beelden en zijn begeleidende tekst. Hij besteedt integendeel de meeste aandacht aan het probleem, hoe een teveel aan woordelijke informatie op een te kort geluidsspoor samen te persen. In sommige gevallen ontstaat er dan een rammelende ongebalanceerde, onhistorische kompilatie. In andere gevallen is het resultaat een uitstekend verlopend verhaal op het geluidsspoor, dat men groot vakmanschap is ingesproken, en dat voorzien is van een aantal boeiende beelden die soms — en dan nog meer of minder per ongeluk — enig verband lijken te hebben met het gedeelte van de begeleidende tekst, waarbij ze worden gepresenteerd.

Samenvattend kan men stellen, dat de informatieve waarde van een kompilatiefilm in sterke mate afhankelijk is van de begeleidende tekst, omdat de beelden op zich zelf die zeggingskracht in de meeste gevallen niet hebben. De begeleidende tekst moet dan echter ook in hoofdzaak beperkt blijven tot een verklaring van de betekenis van het beeld, omdat de kommentaar anders zijn eigen weg gaat en de beelden niet anders funktioneren dan als dia's bij een slecht geïllustreerde lezing (of anders gezegd: een slecht geïllustreerd radioprogramma).

Er zijn echter uitzonderingen, waarbij het beeld in de kompilatiefilm een belangrijke eigen rol speelt. Deze uitzonderingen hebben weer te maken met de mogelijkheden en beperkingen van het medium film en de kamera. Er zijn immers beelden, die rechtstreeks bijdragen tot onze kennis en inzicht, maar dan moet het gaan om essentiële informatie aan de buitenzijde van mensen en dingen. Deze informatie kan te maken hebben met handwerk, ambachtschap, verkeersmiddelen, kleding en zo meer, maar ook met de uitdrukking op gezichten en met de houding en de beweging van het menselijk lichaam. Juist deze elementen maken film tot een belangrijk biografisch hulpmiddel. Nu het grote publiek bij voorbeeld door middel van de massamedia in staat is zijn politieke leiders dagelijks op hun weg te volgen, is het onderzoek naar de wijze waarop deze leiders

overkomen en hoe zij indruk maken op de kijkers, van groot belang. De compilatiefilm kan een uitstekend middel zijn om relevante gedeelten uit de filmdokumenten voor een dergelijk doel bijeen te brengen. Hetzelfde geldt natuurlijk voor compilatiefilms over het bakken van brood, over het uiterlijk van Parijs in het begin van deze eeuw, en over de vroege geschiedenis van de KLM.

Er is nog een andere uitzondering. Films worden zelden gemaakt zonder een zekere tendentie. In sommige gevallen, bijvoorbeeld gedurende het Derde Rijk, was deze tendentie uitermate belangrijk, in andere gevallen zoals in ons land in de jaren dertig, zijn de filmdokumenten toch in ieder geval een uitdrukking van de mentaliteit van het establishment en in het bijzonder van de mensen, die op welke wijze dan ook het informatienetwerk onder hun beheer hebben. Studenten kunnen deze functie van de audio-visuele media leren doorgronden door filmdokumenten uit het verleden te bestuderen en door hun ideologische achtergrond te ontrafelen, zoals zo uitstekend gebeurd is in de compilatiefilm van Erwin Leiser, 'Deutschland erwacht'. In dit geval is de compilatiefilm eveneens een bijzonder nuttig instrument.

Toen historici in de eerste helft van deze eeuw film gingen gebruiken als document, waren de resultaten doorgaans negatief. Terwijl bewegende beelden een prachtige inkijk leken te geven in vroeger dagen was de werkelijkheid teleurstellend, en hoewel het kijken naar oude films op zichzelf een boeiende bezigheid is, was het effect ervan voor de historische studie niet moedgevend. Aangezien film een kostbaar medium is dat bovendien moeilijk is te hanteren lieten de meeste contemporain-historici het in hoofdzaak afweten en beperkten zich tot de traditionele benadering van het verleden.

Dit is te betreuren, omdat audio-visuele media in allerlei gevallen niet alleen een bruikbaren bron vormen voor kennis van vroeger dagen, maar zelf op hun beurt de maatschappij diepgaand beïnvloed hebben. In het bijzonder dit aspect moet bestudeerd worden en als een nieuwe dimensie worden toegevoegd aan de wetenschap der geschiedenis. Dit aspect moet in het bijzonder ook geïntegreerd worden in het historisch onderricht. Naar mijn mening kan de compilatiefilm dan een goed hulpmiddel vormen, omdat hij ons in staat stelt de meest belangwekkende en relevante fragmenten uit documenten te tonen, met een efficiënte begeleidende tekst ter verklaring van hun betekenis. In dat geval blokkeert de compilatiefilm niet de juiste relatie tussen docent en collegezaal, (of tussen docent en studenten van een open universiteit) maar vormt hij een welkome aanvulling op de edukatieve technologie.

- 1) Oorspronkelijk verschenen in: *Registratie van beeld en geluid bij wetenschappelijk onderwijs en onderzoek*, 5e jrg., no. 3, 1973.
- 2) Ook in: *Kleio*, nr. 11, 1972, blz. 504 e.v.

Commissie Postacademiale Vorming
LIJST VAN SPREKERS EN ONDERWERPEN VOOR 1974-1975

Ook voor het komende cursusjaar is onze commissie erin geslaagd een groslijst samen te stellen met de namen van de sprekers die zich met hun diverse onderwerpen bereid hebben verklaard aan de door ons georganiseerde colleges mee te werken.

Er is naar gestreefd een redelijk evenwicht te bereiken tussen de verschillende sectoren en tijdvakken van de geschiedenis.

Ook de staatsinrichting is weer vertegenwoordigd.

Het wordt overigens steeds moeilijker mensen er toe over te halen zich naast hun veelal drukke werkkring, vooral bij het hoger onderwijs, nog beschikbaar te stellen voor postacademiale colleges ten behoeve van geschiedenisdocenten uit het voortgezet onderwijs. Steeds massalere aantallen studenten en allerlei bestuurstaken in de academische wereld zijn daarbij belangrijke factoren. Dat wij er in deze omstandigheden toch nog in geslaagd zijn een redelijke keuze biedende groslijst samen te stellen moet dan ook tot voldoening stemmen. Een woord van dank aan degenen die zich al voor de zoveelste keer of voor 't eerst beschikbaar hebben gesteld voor ons werk is dan ook zeker op zijn plaats. En dan is nu het woord aan de leden! Via uw afdelingssecretaris kunt u — *zo spoedig mogelijk!* — uw voorkeur(en) uit de sprekerslijst kenbaar maken.

Willen de afdelingssecretarissen op hun beurt ook enige haast maken met het inzenden van de reacties? De heer J.G. Kikkert, Karekietlaan 12 te Oostvoorne verwacht uw inzendingen *voor uiterlijk 20 mei a.s.* Wij moeten daar op aandringen omdat het nogal eens voorkomt dat aspirant-sprekers wegens vakantie in juni al niet meer bereikbaar zijn voor het maken van afspraken.

Gaarne rekenen wij dan ook in dezen op uw medewerking. Rest ons nog het uitspreken van de hoop dat u veel plezier zult beleven aan de colleges in het volgende cursusjaar.

Namens de Commissie,
K. van Dijk,
1e vice-voorzitter.

Een spreker is slechts beschikbaar in de met deze letters aangegeven maanden.

- a = oktober 1974
- b = november 1974
- c = januari/februari 1975
- d = maart/april 1975

1. Prof. Dr. G.J.D. Aalders, Nieuwe Bussumerweg 147, Huizen/Nh., 02152-54542
abcd. Niet op dinsdag. In 1975 ook op donderdag niet.
 1. Economisch leven in het klassieke Griekenland
 2. Aspecten van de Hellenistische cultuur
 3. De Griekse democratie (ontstaan, ideologie, betekenis)

2. Prof. Dr. W. Jappe Alberts, IJsselsale, Voorst, 05758-421.
abc. Niet op maandag en vrijdag.
 1. De stad in de Middeleeuwen
 2. Tolheffing en Handelsverkeer op de Rijn in de Middeleeuwen
3. Dr. J.G.P. Best, Dr. Eijkmanstraat 38, Amstelveen, 020-452815.
abcd. Niet op maandag, dinsdag en woensdag.
 1. De ontcijfering van het lineair A in het licht der geschiedenis
 2. De herkomst der Grieken en Etrusken als problemen der mediterrane protohistorie
4. Prof. Dr. J.W. Bezemer, p/a Korte Spinhuissteeg 3, Amsterdam, 020-5252267 (of thuis: 020-246354).
abcd.
 1. Censuur in de Sowjet-Unie (1917-1974)
5. Dr. L.C. Biegel, Pieter Lastmankade 39 hs, Amsterdam, 020-737711.
abcd. Niet op woensdag en vrijdag.
 1. Problematiek van het Midden-Oosten
 2. Afro-Azianisme en Niet gebondenheid in de Derde Wereld
 3. Het mondiale gezichtspunt in de geschiedbeoefening
6. Drs. M.D. Bogaarts, Past. van Soevershemstraat 10, Nijmegen, 080-554338.
bcd. Niet op donderdag.
 1. De politieke partijen van Nederland 1918 tot heden
 2. De kabinetsformaties 1918-heden (eventueel gezamenlijk te behandelen)
7. Dr. N. Bootsma, Philippuslaan 6, Nijmegen, 080-230978.
c.
 1. De politieke/economische betrekkingen tussen de Ver. Staten en Lat. Amerika na Ite Wereldoorlog
8. Prof. Dr. J.A. Bornewasser, Jericholaan 1, Nijmegen, 080-224727.
abcd.
 1. De kerken in Duitsland en het nationaal-socialisme
 2. De R.K. kerk als ideologie ± 1870 – ± 1970
 3. Wat hebben de kerken onder Verlichting verstaan?
Twee eeuwen interpretatie-geschiedenis
9. Prof. Dr. A.B. Breebaart, Vogelkerslaan 34, Amstelveen, 020-411607.
bcd. (niet in april). Niet op maandag en donderdag.
 1. Politici en partijgroeperingen in het democratische Athene
 2. Oppositionele stromingen in de vroege Keizertijd
10. Prof. Dr. I.J. Brugmans, Zandvoorterallee 226, Haarlem, 023-280851.
abcd. (niet in januari). Niet op maandag en dinsdag.
 1. Achtergronden van de revolutie in Indonesië
 2. Economische en sociale ontwikkeling van de Verenigde Staten in de 20e eeuw

3. Nieuwe inzichten in de industriële revolutie in Engeland
 4. Het Mercantilisme
11. Dr. J.R. Bruijn, Pr. Irenelaan 54, Oegstgeest, 01710-50275.
abcd.
 1. Nieuw licht op de V.O.C. door kwantitatief onderzoek
 2. Zeevarenden in Nederland
 12. Dr. A.L. Constandse, Zonnebloemstraat 57, Haarlem, 023-325314.
ab. Niet op maandag, donderdag en vrijdag.
 1. De rol van de petroleum in het Midden-Oosten
 2. Socialisme en fascisme in Spanje
 13. Prof. Dr. Z.R. Dittrich, Montessorilaan 16, Zeist, 03404-11453.
cd. Alleen op woensdag.
 1. Stalin, Stalinisme, destalinisatie
 14. Dr. H.J. Franken, p/a Stationsweg 25, Leiden, tel. 01710-48333, tst. 3340.
ab.
 1. Oudheidkunde van Palestina. Opgravingen en technieken
 2. Onderzoek van aardewerk. Nieuwe methoden. (beide lezingen met dia's; aanwezigheid projector vereist)
 15. Dr. J.M.H.J. Hemels, Kroonsingel 23, Malden, 08896-2996.
cd.
 1. De geschiedenis van de massamedia film, radio en televisie
 2. Massacommunicatie als factor in de geschiedenis
 16. Dr. Mr. M.B. van der Hoeven, Lamb. Heynricsstraat 26h, Amersfoort, 03490-17280.
abcd. Niet op vrijdag.
 1. Staatsinrichting en geschiedenis; een integratie-model
 2. Gezag en gezagscrisis in historisch perspectief
 3. De biografie als historisch bron
 17. Prof. Dr. F.W.N. Hugenholtz, Julianalaan 207, Bilthoven, 030-783820.
abcd.
 1. Sociale revoluties in de Middeleeuwen
 18. Mr. M. Huizer, Berglaan 126, Zoetermeer, 079-213910.
abc. Niet op donderdag.
 1. a. Oorsprong en het rechtskarakter van de grondrechten
b. Toepassing op "Vrijheid van meningsuiting"
 19. Dr. H.P.H. Jansen, Groenendaal 45, Groningen, 050-255565.
abcd.
 1. Zeeroof en kaapvaart in de middeleeuwen
 2. Het (astronomische) wereldbeeld van de middeleeuwse mens.

20. Drs. R. de Jong, Dag Hammerskjoldlaan 51, Castricum, 02518-51819.
abcd. Niet op vrijdag.
 1. Spanje — burgeroorlog; ontwikkelingen sedert 1939; arbeidersbeweging (afzonderlijk of in combinatie)
 2. Anarchisme — Algemeen
 3. Anarchisme in Nederland (evt. met Domela Nieuwenhuis)
 4. Latijns-Amerika
21. Prof. Dr. J.A. de Jonge, Watercirkel 330, Amstelveen, 020-411498.
abce. Niet op maandag en vrijdag.
 1. Sociale aspecten van de industrialisatie 1820-1970 (Ned.)
 2. Onderwijs en welvaart in Ned., 19e en 20e eeuw
 3. De "demographic transition"; bevolkingsgroei, de medische wetenschap en de economie in Ned. (19e eeuw)
22. Drs. M. Leeflang, Berkenlaan 13, Enkhuizen, 02280-3152.
cd. Niet op maandag, dinsdag en donderdag.
 1. Enige theoriën over de sociale functie van het fascisme.
23. Drs. J.R. van der Leeuw, Schubertstraat 22, Amsterdam, 020-766849.
abcd. Niet op zaterdag.
 1. Het ontstaan van de koude oorlog (1945-1950) volgens de Amerikaanse geschiedschrijvers
 2. De Komintern (1919-1943)
24. Dr. A.F. Mellink, Abr. Kuyperlaan 98, Groningen, 050-250965.
bcd.
 1. De Nederlandse Opstand
 2. Het Anabaptisme der 16e eeuw
25. Drs. G.J. Meijer, Nieuwe Kerkstraat 8, Vlaardingen, 010-341789.
abcd. Niet op dinsdag.
 1. Keynes en de dertiger jaren
 2. Hausse, crisis, crisisbestrijding in de V.S. en Ned.
 3. Monetaire problemen 1920-1940 (bv. inflatie, devaluatie enz.)
26. H. Neuman, p/a Ned. Inst. voor Vredesvraagstukken, Alexanderstraat 7, Den Haag, 070-183025.
cd.
 1. Verhouding tussen Ver. Staten en Sowjet-Unie in het licht van de détente
27. Dr. J.M. Pluvier, Heideweg 5, Soest, 02155-16867.
abcd. Niet op dinsdag en vrijdag.
 1. Amerikaans Kolonialisme in Z.O. Azië: de Filipijnen voor en na de onafhankelijkheid

28. Prof. Dr. J.J. Poelhekke, Steenstraat 22, Nijmegen, 080-230354.
abcd. Niet op maandag en dinsdag.
 1. Nederl. Constitutionele geschiedenis 17e eeuw
29. Dr. F.G. van der Poll, Vliet 22, Prinsenbeek, 01607-2960.
abcd.
 1. Recente opvattingen over het fascisme
30. Dr. G. van Roon, Eerste Brandenburgerweg 5, De Bilt, 030-761915.
abcd.
 1. Geschiedenis van het moderne Griekenland
 2. De problematiek van Latijns-Amerika in historisch perspectief; globaal of vooral toegespitst op Brazilië
 3. Het Nederlands Protestantisme en Duitsland, 1933-1941
31. Dr. Mr. C. de Ru, Gezichtslaan 10, Doorn, 03430-2979.
abcd. Niet op 31/10 en 18+19/11.
 1. De trias-leer als didaktisch uitgangspunt
 2. Elementen van de Staat
 3. Staats- en regeringsvormen
 4. Rechtspraak (straf- civiele- administratieve)
32. Prof. Dr. J.W. Schulte Nordholt, Groot Hoefijzerlaan 32a, Wassenaar, 01751-9292.
abcd. Niet op donderdag.
 1. De Amerikaanse revolutie na 200 jaar
 2. De Amerikaanse revolutie en Holland
 3. Het Amerikaanse presidentschap
33. Dr. C. Smit, Mauritskade 41c, 's-Gravenhage, 070-639131.
abcd. Niet op vrijdag.
 1. De problematiek bij de geschiedschrijving van Nederland tijdens de eerste Wereldoorlog
 2. Nederland's positie tegenover de belligerenten in de eerste wereldoorlog
34. Mr. A. Stempels, Achterstraat 6, Neerijnen, (post Waardenburg), 04181-655.
abcd. Niet op 1/10-15/10-25/10-4/11-26/11-24/1-31/1-5/2.
 1. Methoden van kabinetsformatie in Nederland en andere West-Europese landen
 2. Europese eenwording: plannen en pogingen sinds 1300
 3. Rechten van de mens
35. Prof. Dr. J.H. van Stuyvenberg, Meentweg 77, Bussum, 02159-13177.
ab. Niet op dinsdag en vrijdag.
 1. Groeitheorie van Rostow; haar praktische toepassingen in de geschiedwetenschap
 2. Kritische beschouwing van Weber's these over de verhouding tussen protestantse ethiek en kapitalistische geest

36. Drs. H.W. Tromp, Stationstraat 24, Sauwerd, 05909-494.
abcd.
1. Afschrikingsstrategie en de Navo
 2. Theorieën over "sociale verdediging", "burgerlijke ongehoorzaamheid"
e.d.
37. Drs. E.B. Vermeer, Johan de Wittstraat 6, Leiden, 01710-54887.
abcd.
1. Geschiedenis van China
 2. China sinds 1949
38. Dr. E.E.G. Vermeulen, "Mariahoeve"-Kemberbergerweg 3b, Arnhem, 085-430269.
abcd. Niet op woensdag en vrijdag.
1. Romein over de wetenschap der geschiedenis
 2. Wat is geschiedenis eigenlijk?
 3. Identiteit tussen geschiedkennis en historisch proces
 4. Geschiedkennis als adogmatische kennis
 5. Geschiedkennis als objectieve kennis
 6. Geschiedkennis en de leer der tegenstellingen
39. Dr. J. Verseput, Schiebroeksesingel 18, Rotterdam-12, 010-183561.
abcd. Niet op woensdag (om de twee weken).
1. La belle époque (cultuurgesch.)
 2. Sociale kwestie in Nederland vóór 1914
 3. Opvattingen betreffende ontstaan W.O. I.
40. Prof. Dr. A.J. Visser, Schaepmanlaan 25, Groningen, 050-128359.
acd. Niet op dinsdag en donderdag (tijdens periode c en d).
1. Utopisme in de kerkgeschiedenis
 2. Mystiek in de Oosterse Kerk
 3. Gnostische stromingen
 4. Antichristelijke polemieken in de eerste eeuwen
 5. "Dwazen" ter wille van Christus
 6. Augustinus' opvattingen t.a.v. de Staat
41. Prof. Dr. Joh. de Vries, Drossaard van Wesepstraat 6, Tilburg, 013-675761.
abcd.
1. Econ. achteruitgang van de Republiek tijdens de 18e eeuw
 2. Nederlandse economie tijdens de 20e eeuw
 3. Ontwikkeling van het landbouwkrediet
 4. Stand van de Nederlandse bedrijfsgeschiedenis
42. Jkvr. Dr. J.M. van Winter, Brigittenstraat 20, Utrecht, 030-312059.
abcd. Niet op maandag en dinsdag, vaak niet op donderdag en vrijdag.
1. Ridderschap en Ridderidealen
 2. Drie geestelijke ridderorden: Johanniters, Tempeliers, Duitse Orde

43. Dr. S.B.J. Zilverberg, Milletstraat 18 II, Amsterdam-Z., 020-792110.
cd.
1. Ketterij in de Middeleeuwen
 2. De kruistochten (historiografisch)
 3. De staat in de late Middeleeuwen
 4. Zeventiende-eeuwse stiefkinderen van het christendom in de Nederlanden
 5. Verboden boeken in de Republiek der Ver. Nederlanden
44. Prof. Dr. E. Zürcher, Oosteinde 16, Warmond, 01711-3725.
abcd.
1. Het ontstaan van de Chinese beschaving; nieuwe vondsten en inzichten (met dia's; aanwezigheid projector vereist).

DIDACTISCH NIEUWS

OVERZICHT HULPMIDDELEN HERZIEN

Het is gebleken dat ook een onvolledige inventarisatie van hulpmiddelen voor het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting door de leraren in hoge mate wordt gewaardeerd. Onverwacht grote aantallen van het door ons samengestelde *Overzicht* zijn vanaf maart 1972 bij het Katholiek Pedagogisch Centrum besteld. Hierdoor aangemoedigd zijn wij ertoe overgegaan er een gedeeltelijke herziening van te verzorgen. Ook deze tweede druk echter pretendeert geen volledigheid en behoudt het karakter van voorlopigheid. Hoewel voorlopig soms zeer lang kan duren.

Voor degenen die in het bezit zijn van de eerste druk, kan het nuttig zijn aan te geven op welke punten wij veranderingen hebben aangebracht.

1. Het eerste hoofdstuk, "Methoden", het enige dat wel volledig wil zijn, is geheel bijgewerkt. Uitgaven die niet meer in omloop zijn, werden geschrapt; nieuwe uitgaven werden opgenomen. Dit alles op grond van de gegevens die ons begin maart 1974 ter beschikking stonden. Ook de indeling van dit hoofdstuk is enigszins gewijzigd.
2. Het derde hoofdstuk, "Films" is aangevuld en verbeterd, maar niet volledig herzien.
3. Het vierde hoofdstuk, "Dia's en Filmstroken" was al verouderd toen het in de eerste druk verscheen. Juist toen vonden er een aantal fusies van bedrijven in deze branche plaats met de daarbij behorende uitkaming van het materiaal. Daarom is dit hoofdstuk geheel vernieuwd, alweer zonder de pretentie volledig te zijn geweest.
4. Incidentele veranderingen zijn aangebracht in de volgende hoofdstukken:
5: Gramfoonplaten, 8: Historische Wandkaarten.
5. In het zesde hoofdstuk, "Klankbeelden", is de nieuwste inventarisatie van de Stichting Film en Wetenschap opgenomen.
6. Tenslotte is het zevende hoofdstuk: "Transparanten", flink uitgebreid.

Men merke op dat het hoofdstuk "Bibliografie voor school- en klasbibliotheek" niet herzien is. Aanvulling bleek al te veel tijd te kosten. Voordat men heeft kunnen nagaan of een boek door een aantal leerlingen met genoegen en nut gelezen wordt, is het meestal weer uitverkocht. En uitgevers houden er kennelijk niet van boeken snel te herdrukken. De omlooptijd is al te gering. Wellicht zou het goed zijn in *Kleio* een rubriek te openen, waarin de leraren elkaar meedelen welke boeken geschikt of zeer geschikt zijn voor school- en klasbibliotheek. Dan bestaat er meer kans dat men er nog tijdig bij is.

Het ligt voor de hand dat de op onkosten gebaseerde prijs omhoog moest.

Het boekwerk kost thans f 3,50 plus porti. Bestellingen bij K.P.C., postbus 482, Den Bosch.

P.H.F. Gieles en A.P. Dijkstra.

MEDEDELINGEN

BESTUUR V.G.N.

RECTIFICATIE

De heer C.M.H. Bosch, secretaris van de C.E.G.E.S., verzoekt het V.G.N.-bestuur uit mijn verslag van de Verenigingsraad de zin op pag. 224 van "Kleio": "de commissie zal de minister meedelen graag het experiment na 29 januari voort te willen zetten", te schrappen, daar het daarin vermelde onjuist is. Aan dit verzoek geeft het bestuur hiermede gevolg.

C.L.A. Daniëls, 1ste secretaris

HET ONGEDEELD VWO EN HET GESCHIEDENISONDERWIJS

Oosterhout, 17 maart 1974

Aan de heer L.P. Verhage
secretaris v/d begeleidingscie O.VWO
Nieuwe Uitleg 1
Den Haag

Zeer geachte heer Verhage,

Naar aanleiding van de in Lochem op 25 en 26 oktober 1973 aan de orde gestelde problematiek rond de inrichting van het vierde leerjaar O.VWO en de daaruit voortgekomen circulaire AVO 73-82, enquête II O.VWO zou ik u namens de VGN in deze brief uitgaande van de doelstellingen van het geschiedenisonderwijs een aantal argumenten willen voorleggen, die naar de mening van de VGN pleiten tegen het terugbrengen van het aantal uren geschiedenis en staatsinrichting in de basistabellen en vooral pleiten tegen het niet verplicht stellen van het vak geschiedenis en staatsinrichting in het vierde leerjaar van het O.VWO.

Hoewel kennis van het verleden in het algemeen belangrijk moet worden geacht, kan men toch stellen dat bij het schrijven over de doelstellingen gedurende de laatste jaren de nadruk in toenemende mate gelegd wordt op de wenselijkheid dat de leerlingen zich rekenschap zullen geven van de wijze, waarop de opvattingen over dat verleden tot stand komen. Steeds meer aandacht wordt geschonken aan de manier van denken en de werkmethoden die voor het vak geschiedenis en staatsinrichting kenmerkend zijn.

Vandaar dat als doelstellingen geformuleerd worden:

- het leren denken in de categorie van de tijd
- het kunnen begrijpen van in de tijd zich voltrekkende veranderingen
- het kunnen vaststellen van oorzaken, motieven en gevolgen van menselijk handelen in het verleden en het heden
- het kunnen zien van gebeurtenissen en ontwikkelingen onder verschillend perspectief
- het zich kunnen inleven in de individuele omstandigheden van de mens en de sociale positie van een groep

— en het zelfstandig gebruik kunnen maken van historisch bronnen materiaal. Men hoopt dat het aldus beoefenen van de geschiedenis de leerling in staat zal stellen zich ook in het heden een beter verantwoord oordeel te vormen, een meer bewuste keuze tussen politieke en sociale alternatieven te doen en op een meer kritische wijze van geboden informatie kennis te nemen. Voor een grondige oriëntatie in de hedendaagse samenleving is een historische achtergrond onontbeerlijk. Voor een sterk veranderende samenleving geldt dat nog sterker. Men leert daardoor in relaties denken, dat wil zeggen dat de gebeurtenissen met elkaar in betrekking staan. In geen ander vak wordt de vaardigheid om te denken in de orde van de tijd geleerd.

Om deze doelstellingen te realiseren acht de VGN een vermindering van het aantal uren geschiedenis en staatsinrichting zoals neergelegd in de circulaire AVO 73-17 van 2 maart 1973 en het ter discussie stellen van het vak geschiedenis en staatsinrichting in het vierde leerjaar van het O.VWO volstrekt onaanvaardbaar. Ik wijs u in dit verband op een eerder schrijven van de VGN, waarvan een afschrift is opgenomen in het Weekblad V no. 31 van 23 maart 1973.

De consequenties van bovengenoemde maatregelen zijn namelijk aanzienlijk: in de voorgestelde basistabellen worden de uren voor geschiedenis en staatsinrichting in vergelijking met de thans geldende tabellen voor het atheneum A verminderd met 3 uren en voor het atheneum B met 1 uur.

De gevolgen zijn nog ernstiger, wanneer geschiedenis en staatsinrichting keuzevak zal worden in het vierde leerjaar van het O.VWO. In dit verband wijs ik u op hetgeen een subcommissie, bestaande uit de heren Drs. J. Groen, Dr. P.W. Steenbergen en Drs. J.J.A. Zonneveld, bij de bespreking van een door haar voorgestelde basistabel, waarin geschiedenis en staatsinrichting eveneens keuzevak is in het vierde leerjaar O.VWO hierover op blz. 116 van het Weekblad van 24 september 1971 opmerkt: "Voor geen enkel vak heeft deze basistabel een minimum vastgesteld, dat lager is dan het laagste getal van eenzelfde vak in een of ander profiel van de bestaande basistabellen, wel hoger: moderne talen, wi. na. Alleen geschiedenis is op 6 vastgesteld, dat is 3 uren lager dan het laagste thans". Overigens is dit na de 32-30 maatregel: 2 uren! Als oplossing stelt de subcommissie voor: "Zo dit op bezwaren stuit, kan men in de tabel van het 4e leerjaar i.p.v. gs/ak verplicht + gs/ak onder de verplichte keuzevakken, stellen: gs verplicht + ak onder de vijf keuzevakken waarvan er twee verplicht gekozen worden". In de ontworpen basistabellen — circulaire AVO 73-17 van 2 maart 1973 — is mogelijk n.a.v. bezwaren tegen geschiedenis en staatsinrichting als keuzevak in het vierde leerjaar het vak geschiedenis en staatsinrichting verplicht gesteld in 4 O.VWO. Het verbaast en spijt de VGN dat blijkens de enquête II O.VWO weer getornd wordt aan de voorgestelde basistabellen door het ter discussie stellen van het vak geschiedenis en staatsinrichting als verplicht vak in het vierde leerjaar O.VWO.

Naast deze algemene opmerkingen wijs ik u erop dat het vak geschiedenis sinds de Wet op het Voortgezet Onderwijs een einde maakte aan het aparte vak staatsinrichting, een belangrijke taak gekregen heeft in de burgerschapsvorming van de leerlingen. Door beperking van het aantal lessen geschiedenis en staatsinrichting in de onderbouw van het VWO van 9 tot 8 uren dreigt de staatsinrichting ernstig in de verdrukking te komen. Juist de behartiging van dit onderdeel was een doorslaggevend motief om het vak 2+2+3+2 uren toe te wijzen. Nu voorgesteld wordt geschiedenis en staatsinrichting keuzevak te maken in het vierde leerjaar van het O.VWO zal voor veel leerlingen geen of weinig gelegenheid

aanwezig zijn de noodzakelijke kennis op dit gebied te verwerven. Het behoeft geen betoog dat de staatsburgerlijke vorming van de leerlingen van het VWO een hoogst urgente zaak is. Temeer klemmt de noodzaak van deze vorming, nu de kiesgerechtigde leeftijd tot 18 jaar is verlaagd en velen van onze leerlingen daardoor tot kiezer zijn geworden. Staatsburgerlijke vorming echter zonder degelijke kennis van de wijze, waarop staat, provincie en gemeente worden bestuurd, zonder kennis van de rechten en plichten van de staatsburgers, van de verhoudingen krachtens het Statuut van het Koninkrijk, de geldmiddelen der overheid, de rechtspraak en de beginselen en programma's der politieke partijen: zulk een staatsburgerlijke vorming blijft in de lucht zweven.

Tot op zekere hoogte wordt eerder genoemde burgerschapsvorming ook door maatschappijleer ter hand genomen, doch zonder historisch perspectief blijft deze vorming onvolledig. Immers de geschiedenis en staatsinrichting houdt zich in tegenstelling tot de maatschappijleer bezig met de constanten en de variabelen in de ontwikkeling van de mens en zijn instellingen.

Het VWO heeft onder meer tot taak de leerlingen op te leiden voor het Wetenschappelijk Onderwijs. In dit verband wil ik er de aandacht op vestigen dat geschiedenis een onmisbare component is in de sociale wetenschappen. De Universiteiten achten dan ook het vak geschiedenis en staatsinrichting gewenst voor de sociale wetenschappen en daarnaast voor enkele andere studierichtingen: o.a. voor theologie, recht en economische wetenschappen.

Het is zeer wel mogelijk dat in de toekomst het aantal studiejaren in het wetenschappelijk onderwijs door het wetsontwerp Posthumus sterk verminderd zal worden. De noodzakelijke historische kennis, die voor een aantal studierichtingen gewenst wordt geacht, zal dan niet of nauwelijks meer verworven kunnen worden op de Universiteiten en indien het aantal uren geschiedenis en staatsinrichting verminderd zal worden op de basistabellen O.VWO en het vak keuzevak zal worden in het vierde leerjaar van het O.VWO evenmin op het VWO. Een naar mijn mening rampzalige ontwikkeling voor het zinnig bezig zijn in de sociale wetenschappen en een culturele verarming van het VWO.

In het voorgaande is naar mijn mening duidelijk aangetoond dat de voorgestelde basistabellen voor het O.VWO en het ter discussie stellen van het vak geschiedenis en staatsinrichting als verplicht vak in het vierde leerjaar van het O.VWO voor de VGN volstrekt onaanvaardbaar zijn, omdat er op grond van deze maatregelen niet alleen sprake zal zijn van een vergaande verarming op het gebied van de culturele en persoonlijke vorming van de leerlingen, maar ook omdat het tot gevolg zal hebben dat de opleiding in een aantal studierichtingen zo niet onmogelijk dan toch ernstig bemoeilijkt zal worden en zeker een verlenging van de studieduur tot gevolg zal hebben. Bovendien houden deze maatregelen in dat bij een uitbreiding van de taak van de leraren geschiedenis met het doceren van de staatsinrichting het aantal uren in dit vak verminderd wordt.

Tenslotte hoopt de VGN, dat zij bij de verdere discussies over het O.VWO en vooral over de inrichting van het vierde leerjaar van het VWO gehoord zal worden.

Met de meeste hoogachting,
namens het alg. bestuur van de V.G.N.
E.A.J. Oudenhoven, 1e vice-voorzitter

MUSEA

In het Frans Halsmuseum, Groot Heiligland te Haarlem wordt van 5 april t.m. 9 juni de tentoonstelling *Tulpomania* gehouden.

Centraal staat het zgn. *Tulpenboek* van Judith Leyster uit 1643. Tevens wordt een beeld gegeven van de speculatie en windhandel in tulpen aan de hand van schilderijen, prenten en pamfletten.

Ook zijn er een aantal bloemstillevens te bezien en een collectie kunstnijverheid, waarin de tulp als motief gebruikt is.

De expositie sluit af met hedendaagse tulpenaquarellen van Mary Greirson en Dimitri Semenov.

Er is een catalogus met o.a. afbeeldingen uit het *Tulpenboek* en een inleiding over de tulpenhandel en het bloemstilleven.

De tentoonstelling is geopend: van 10u — 5u en zondags van 1u — 5u.

alle zaterdagavonden van 20.30u — 22.30u

Entreekosten: volwassenen f 1,50; kinderen f 0,50; groepen f 1,— p.p.

Rondleidingen op aanvraag.

BOEKBESPREKINGEN

Atlas van de Nederlandse Democratie. Nijgh en Van Ditmar, Den Haag 1973. 64 blz., f 14,90.

Deze Atlas is, onder redactie van mevr. Mr. T. Faber-De Heer, samengesteld uit bijdragen van een aantal juristen (Prof. Mr. W. Duk, Mr. W. Faber, Prof. Dr. M. Troostwijk en Mr. J.J. Vis), een journalist (J.W. Jongedijk), een historicus (Dr. J.A.J. Jousma), een letterkundige (Prof. Dr. Garnt Stuiveling), een econoom (Dr. A.J. Vermaat) en de Voorlichtingsdiensten van de Verenigde Naties en het Ministerie van Defensie te 's-Gravenhage.

Uiterlijk maakt dit "plaatboekwerk" met zijn fleurige omslag en zijn talrijke in rood en zwart uitgevoerde schematische voorstellingen een zeer verzorgde en aantrekkelijke indruk. Over de inhoud moet het oordeel helaas minder gunstig luiden.

Reeds bij lezing van het door redactie en medewerkers gezamenlijk geschreven "Woord Vooraf" rijzen twijfels en bedenkingen, die na bestudering van het hele werkstuk zijn uitgegroeid tot vrij ernstige bezwaren. Deze betreffen vooral de vaagheid en de tweeslachtigheid van de opzet. Voortdurend vraagt de lezer zich af: als wat en voor wie is deze Atlas nu eigenlijk bedoeld?

Blijkens de titel en het voorwoord is de opzet om "jongeren van nu" kennis en begrip van wezen en werking van de Nederlandse democratie te verschaffen, zodat zij nu of later doelbewust en deskundig van hun burgerrechten gebruik kunnen maken.

Maar om welke categoriën scholieren of studenten het nu precies gaat, en of daarnaast o.a. ook de zg. werkende jongeren zijn bedoeld, blijft duister. Zo ook de voor de recensent eveneens belangrijke vraag, of bij gebruik op de steun van een deskundig docent wordt gerekend. Want vermoedelijk wil deze Atlas toch een leerboek zijn, ofwel een meer vrijblijvende bron van oriëntatie en informatie, te gebruiken bij lessen en cursussen in Geschiedenis, Staatsinrichting en Maatschappijleer.

In deze richting wijst ook het feit, dat redactie en schrijvers zich blijkens hun voorwoord ten doel stellen "de jongeren van nu" een "aanschouwelijke" methode te presenteren, die "voor het eerst" "niet alleen in woorden" en niet "met lange verhalen", maar d.m.v. schema's en grafieken een helder(der) beeld en inzicht verschaft t.a.v. begrippen als parlementaire democratie, de bestuurlijke indeling van Nederland, de Europese Gemaenschappen enz.

Dit klinkt nogal pretentieuus. In een zeer bekend leerboek over de staatsinrichting van Nederland als dat van (thans) Drs. H.M. Franssen en Drs. J.F. Schouwenaar-Franssen en een niet minder befaamd Geschiedenisboek als "Wereld in wording", dat gedeeltelijk aan "Burgerschapskunde" is gewijd, wordt immers de geschreven tekst al sinds vele jaren verduidelijkt en verlevendigd door schema's, statistieken, grafieken en ander illustratief materiaal.

Maar, toegegeven, er was in Nederland op dit gebied nog geen geschrift, waarin, zoals in deze Atlas, de bovenste helft van iedere bladzijde bestaat uit een schematische voorstelling van een bepaald onderwerp met daaronder een als informatie en toelichting bedoelde tekst.

Nu kan deze opzet op zichzelf zeer wel succesvolle mogelijkheden bieden om de gemiddelde hedendaagse jongere te boeien en gewijs te maken. Maar dan toch alleen, als

zowel de schematische overzichten als de tekst in beeld en taal duidelijk en begrijpelijk zijn en bovendien goed op elkaar zijn afgestemd.

Maar dit is helaas te weinig het geval. Men vraagt zich af, wat bv. een "werkende jongere" of in het algemeen een jeugdig iemand, die op school weinig of niets heeft geleerd over de staatsinrichting van ons Koninkrijk, moet beginnen met een vaak tot een feitelijke opsomming vervallende tekst over b.v. de sociale voorzieningen, de p.b.o. of de defensie top-structuur, waarbij een moeilijk doorgrondbaar schema ook geen uitkomst biedt. Zelfs mening v.w.o.-leerling zou hierbij een aanzienlijke hoeveelheid verklaring en aanvulling nodig hebben.

Daar komt bij, dat in de tekst, die, gezien de opzet, op elke bladzijde uiteraard zeer beknopt moest worden gehouden, niet alleen op vrij monotone wijze (onderstrepingen, dik gedrukte "hoofden" e.d. ontbreken) allerlei tot een bepaald onderwerp behorende belangrijke zaken in enkele woorden, getallen en zinnen worden "afgehandeld", maar ook essentiële punten ontbreken. Zo ontbreken b.v. bij de op blz. 10 in uiterst summiere vorm opgenoemde grondrechten de daarbij behorende restricties, waardoor de jeugdige staatsburger een misschien aantrekkelijk, maar onwaarachtig vrijheidsbeeld wordt voorgespiegeld.

Deze onvolledigheid is mede het gevolg van een ander, reeds eerder vermeld bezwaar: de tweeslachtigheid van de opzet. Het hier besproken werk draagt als titel en wil zijn een "Atlas van de Nederlandse Democratie". Men zou dus mogen verwachten, dat de jeugdige, veelal onwetende lezer reeds op de eerste bladzijde(n) een duidelijke uiteenzetting zou kunnen vinden over het begrip democratie, de verscheidene soorten democratie met hun kenmerken en hun voor- en nadelen als regeringsvorm, en dat alles dan tegen de achtergrond van de in Nederland gegroeide verhoudingen en de Nederlandse volksaard.

Men denke aan de voortreffelijke beschouwing over deze aspecten in het bekende leerboek voor Staatsinrichting van Dr. Mr. C. de Ru (deel I).

Maar een dergelijke inleiding ontbreekt volledig in de Atlas, die begint met de "Koning der Nederlanden", hoewel het koningschap als zodanig toch helemaal niet als kenmerkend voor de Nederlandse democratie hoeft te worden gezien.

Men had verder mogen verwachten, dat juist de democratische beginselen als uitgangspunt, richtlijn en gezichtshoek waren gekozen bij de bespreking van de diverse onderwerpen, waardoor tevens een duidelijker verband had kunnen worden gelegd tussen allerlei uiteenlopende zaken, zoals gezondheidszorg, de kerken en het bankwezen.

Maar dit is helaas slechts zelden het geval. Zo blijft b.v. bij de behandeling van de gemeente de wenselijkheid of mogelijkheid tot meer inspraak in de vorm van een gekozen burgemeester achterwege. Ook het belangrijke beginsel van de openbaarheid.

Nu krijgt de volgorde, die nergens wordt verantwoord, iets willekeurigs en soms zelfs zonderlings: de plaatsing van de Raad van State tussen "hoofdstukken" over de Staten-Generaal (blz. 14) en die van de organisatie van de Rechtspraak (blz. 34) tussen Bankwezen en Onderwijs.

Neemt men daarnaast in aanmerking, dat een aantal onderwerpen is opgenomen (Bevolking, Milieuzorg, Gezondheidszorg, Cultuur — een overzicht van kunst en wetenschap —, Kerken en geestelijke stromingen), dat meer betrekking heeft op de verschillende en verscheidene aspecten van de Nederlandse samenleving, dan op een

duidelijk herkenbare democratische structuur, dan moet de conclusie luiden, dat de titel "Atlas van de Nederlandse samenleving" veel toepasselijker was geweest.

Tenslotte nog enige detailkritiek: de A.R.P. is niet in 1887 opgericht; waarom bij "leidende figuren" omstreeks 1895 de liberaal De Meester (niet De Heester!) wél genoemd en De Savornin Lohman en Troelstra niet? Waarom met geen woord gerept over de antithese of over het lot van onze politieke partijen gedurende de Bezettingstijd?

Tegenover deze foutjes en omissies staat op dezelfde bladzijde (13) echter een voortreffelijk schematisch overzicht over de samenstelling van de Tweede Kamer tussen 1850 en 1971. En op blz. 26 vindt men een heldere en boeiende beschouwing over het Waterschap met toepasselijke illustraties van de zelfde hoge kwaliteit.

Zo valt er meer positiefs te vermelden en moet zeker gezegd worden, dat, mede door de betrekkelijk recente datum van verschijning, ook voor de reeds enigszins onderlegde en belangstellende volwassene op diverse bladzijden veel wetenswaardigs te vinden is.

Maar daar deze Atlas kennelijk voor de jongeren bedoeld is, moet om bovengenoemde redenen het eindoordeel helaas naar de negatieve kant overhellen.

Helaas, want welke Nederlandse staatsburger, die de democratie werkelijk ter harte gaat, zou niet juist in deze tijd een bij "de jeugd" goed "overkomend" standaardwerk(je) bijzonder op prijs stellen?

H. Gerlach

In een vorig nummer
van KLEIO wezen wij
u op de nieuwe prijzen
van onze serie bronnen-
boeken:

SPOORZOEKERS

Vraag op tijd een set ter inzage!

uitgeverij j.h. gottmer

postbus 555 haarlem
telefoon 023-237150

COMMISSIES

DIDAKTIEKCOMMISSIE

A.P. DIJKSTRA, *voorzitter*, H. Mesdagstraat 1, Meppel, tel. 05220-53559.

MEJ. C.C.A. BRIËT, *secretaresse*, Beethovenstraat 11, Amsterdam

A.C.E. JANSE, *penningmeester*, Oranjelaan 13, Castricum, tel. 02518-53548, postrekening 1561752 t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.

J. BROUWER, Elst (Gld).

P.H.F. GIELES, 's-Hertogenbosch.

C.J. LEIJH, 's-Gravenhage.

L.G. DALHUISEN, Warmond.

J.G. TOEBES, Nijmegen.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

DRS. H.W. TIMMER, Kogeldistel 64, Rotterdam-3014, tel. 010-215347, *voorzitter*

DRS. K. van DIJK, Spechtstraat 7, Zwijndrecht, tel. 078-25843, *1e vice-voorzitter*, beleid colleges.

DRS. J.H. VINK, Delflandstraat 69, Nootdorp, tel. 01731-8496, *2e vice-voorzitter*, conferenties.

P.W. BROUWER, Esdoornlaan 1, Rotterdam-3012, tel. 010-226431, *1e secretaris*, interne zaken.

J.G. KIKKERT, Karekietlaan 12, Oostvoorne, tel. 01885-2926, *2e secretaris*, organisatie en administratie van de collegedagen.

W. BACHMAN, Veld en Beemd 65, Krimpen a.d. IJssel, tel. 01807-5429, *Penningmeester*.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

Alkmaar: Lindenlaan 12, Bergen N.H.

Arnhem: Kinkelenburglaan 2.

Amsterdam: Anton Mauvelaan 7,

Nederhorst ten Berg.

Den Bosch: Philips de Tweedestr. 51.

Breda: Bavelse laan 224.

Eindhoven: Junolaan 16.

Goes: Spanjaardstr. 37, Middelburg

Groningen: Kamperfoelieweg 42, Paterswolde.

Den Haag: Lindenstraat 22, 's-Gravensande.

Haarlem: Noorderdreef 160, Vennep.

Heerlen: Leenderkapelweg 27, Schaesberg.

Hengelo: Th. de Keyserstraat 276, Enschede.

Leeuwarden: Gerard ter Borchstraat 19.

Maastricht: Veldspaatstraat 23.

Rotterdam: Kamperfoelielaan 15, Oostvoorne.

Utrecht: J.F. Kennedylaan 131, Woudenberg.

Venlo: Groenstraat 244.

Zutphen: Gerstekamp 12, Warnsveld.

Zwolle: Stevinstraat 11, Harderwijk.

MAVOCOMMISSIE

A.L. VERHOOG, *voorzitter*, Drakenstein 8, Leiderdorp, tel. 01710-91003

C.S. RUTSEN, *secretaris*, Kerspelstraat 59, Mijdrecht, tel. 02979-4017.

P. DOVES, Zaandam.

P.G. RUYS, Bussum.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE AKADEMIES (PEDAK)

L.W. BOOGERT, *voorzitter*, Wielengahof, Delft, tel. 015-563034.

A.J. KAARSEMAKER, *secretaris*, Schepenenlaan 210, Middelburg, tel. 01180-3661.

DRS. D.J. NOORDAM, *penningmeester*, Jan Vethkade 50, Dordrecht, tel. 01850-37781.

P.W. BROUWER, Rotterdam.

BR. EMILIUS GORDIJN, 's-Gravenhage.

ELSEVIERS HISTORISCHE SCHOOLATLAS

Drs. Sj. de Vries

zesde druk

Een unieke atlas, die dankzij de combinatie van kaarten en platen een caleidoscopisch beeld biedt van zowel de politieke, culturele als maatschappelijke geschiedenis.

In de geheel vernieuwde lay-out van deze druk vormen de illustraties (waaronder zeer veel nieuwe) nu ook typografisch een duidelijke twee-eenheid met de kaarten, waardoor het gebruik van de atlas sterk is vereenvoudigd.

27 x 19 cm; 120 blz.; 148 foto's; 56 blz. kaarten in vele kleuren en een uitvoerig register; gebonden f 19,75

INLEIDING TOT DE KUNSTGESCHIEDENIS

door F.C.A. Bremer

geheel herzien en bewerkt door Tj. de Vries

veertiende druk

Dit bekende handboek stelt de leerling in staat zich een oordeel te vormen, gebaseerd op zowel de historische samenhang der cultuurperiodes als op zuiver esthetische normen, over wat in bouw-, beeldhouw- en schilderkunst van de oudheid tot op heden is voortgebracht.

27 x 19 cm; 160 blz.; 360 illustraties; gebonden f 15,90

DE ANTIEKE BESCHAVING IN HOOFDLIJNEN

editie voor het onderwijs

door Dr. J.H. de Croon en Dr. A.R.A. van Aken

derde druk

Een wegwijzer en wegbereider bij de studie der klassieke oudheid. Van de Helleense en de Romeinse wereld wordt behandeld: letterkunde, muziek, beeldende kunst, godsdienst, staat en maatschappij. Het boek bevat drie overzichtelijke compendia: letterkunde, kunst en wijsbegeerte. Ten slotte waarborgt een uitvoerig register een snelle oriëntatie.

20,5 x 13 cm; 248 blz.; 60 foto's; 50 tekeningen; gebrocheerd f 14,50

KLEINE ATLAS VAN DE WESTERSE BESCHAVING

editie voor het onderwijs

door Prof. Dr. F. van de Meer en Drs. G. Lemmens

tweede druk

Tekst, illustraties en kaarten geven een helder en instructief beeld van de cultuurgeschiedenis van de Europese mens sinds de Grieks-Romeinse beschaving. Juist in deze tijd van toenemende Europese samenwerking kan een dergelijk overzicht van bijzonder belang zijn.

21 x 14 cm; 224 blz.; 244 foto's; 10 tekeningen; 19 kaarten in kleuren; uitvoerig register; flexibel gebonden f 13,90.

verkrijgbaar in de erkende boekhandel

B.V. UITGEVERSMATSCHAPPIJ AGON ELSEVIER HERENGRACHT 362-364 AMSTERDAM